

Válságok és konjunktúrák a Balkánon a 19. században

A közelmúlt gazdasági eseményeinek fényében nem meglepő, hogy mind a közgazdaságtan, mind a történettudomány meg-megújuló figyelemmel fordul a válságok felé, s hatásmechanizmusuk, törvényszerűségeik kutatásával részben ezek megismétlődésének elkerülését célozza meg.¹

E dolgozat számos – egymástól olykor időben és megközelítésben is távol álló – rövid esettanulmányt fűz együvé, melyek közös vonása, hogy a gazdasági értelemben vett² válságperiódusok Balkán-félszigeten jelentkező hatását igyekszik bemutatni. Mindez azt is jelenti, hogy van közöttük olyan krízis – s ez is a csoportalkotás egyik alapja lehet –, mely csak a félszigeten érvényesült, tehát lokális vagy regionális jellegű (1897), s van olyan is, mely globálisnak tekinthető (1929). Volt olyan válság, mely Európának ebben a szegletében – a klimatikus anomáliák és az erősödő nemzetközi munkamegosztás révén – éppen hogy fellendülést indukált,³ miként 1816-ban és 1845–1850 között történt, s volt olyan is, mely egyaránt súlyos következményekkel bírt minden érintettre – mint például az 1873–1878 vagy 1929–1935 közötti időszak. Volt olyan krízis⁴ mely Európa-szerte érvényesült, de eltérő hatásokat generált, mint például az 1870-es évek válsága, mely keleten – a szintén az európai munkamegosztásnak köszönhetően – agrárválságként (is) jelentkezett a pénzügyi krízis mellett. A válságok egy részét kifejezetten természeti tényezők indukálták (1816, 1897), s erre reagált a gazdaság és a társadalom, más részük viszont a természeti behatásoktól függetlenül alakult (1929).⁴ Volt közöttük multikauzális, amikor több nem kívánt esemény hatása kumulálódott – 1873 után a régióban a nyugatról átgűrűző bank(hitel)válság likviditási problémákat és államcsődöt eredményezett párhuzamosan a szélsőséges időjárással – s van egyténye-

1 Mindent leíró-megoldó általános képlet a kvantitatív, közgazdasági szemlélet (kliometria) térhódítása ellenére sem született. A válságok nagy része ugyanis nem egy okra vezethető vissza, vagy bonyolult a hatásmechanizmusa. (Ugyanígy a meteorológiai előrejelzések sem pontosak a teljes matematikai apparátus felvonultatása ellenére sem.)

2 Tehát nem foglalkozunk magukkal a politikai válságokkal (ezek egy része szintén lehet gazdasági eredetű).

3 Ebből is világos, hogy a gazdasági válságok egy része nem globális jellegű.

4 Itt az 1926–1929-ig világháborús szinten maradt agrárárak esését elsősorban újabb termelők megjelenése (Szovjetunió, Argentína) eredményezte. Míg Európa termelése stagnált (1913=100), addig a világ többi részéé 114-ről 233-ra nőtt. Vučo 1968: 71.

zós is (1897, melyet viszont egy hitelválságból eredő politikai krízis is tetézt 1901-ben). Mindebből is látszik, hogy a válságok matematikai-statisztikai módszerekkel történő modellezése korántsem egyszerű.⁵ Még az egyidejű válságok sem mutatnak egységes jelleget a félszigeten – a megoldási kísérletekről nem beszélve –, 1897-ben a görög államcsődöt részben a görög–török háború okozta, de már maga a háború is egy válság (részben agrár-szociális krízis) megoldási kísérlete volt.

A szinkrón válságok megoldási kísérletei is különböznek: a nagy gazdasági világválság idején Bulgária nem folytatott inflációs politikát – Görögországgal ellentétben –, részben azért, mert zömmel francia érdekeltségű bankoknak tartozott, amelyek a befektetők érdekeit jobban figyelembe vették (legalábbis ezzel indokolták kitartásukat a deflációs politika mellett), mint a liberálisabb angolszász hitelintézetek. A tanulmány szintén vizsgálja, hogy a Balkánon mikortól beszélhetünk olyan gazdasági válságról, melyet egyértelműen *nem természeti tényezők* indukáltak:⁶ ezt ugyanis hajlamosak vagyunk egyfajta fejlődési lépcsőként, a preindusztriális gazdaság meghaladásának jeleként értékelni.⁷ Ez a stáció a térségben jóval később következett be, mint Nyugat-Európában: a Balkánon az 1897-es válság szintén az agráriumban jelentkezett leginkább – a válság innen indult ki, de nemcsak itt csapódott le, hanem átgyűrűzött más szektorokba.

A hatásmechanizmust szintén érdemes vizsgálni, hiszen a térségben az 1929-es nagy gazdasági világválság is hasonlóképpen az agráriumból indult ki (noha ez már nem természeti tényezőknek köszönhető), s ugyanúgy érintette az összes többi ágazatot. Sőt, az 1870-es évek válsága a Balkánon részben ugyanúgy túlkínálati válság volt (elsősorban az agrárium dominanciája miatt), mint az 1929-es (még ekkor is agrártársadalmakról beszélhetünk a térségben). Mégis, a Balkánon ekkor eltérő volt a parasztság reakciója: 1929-ben ugyanis a csökkenő árak okozta bevételkiesést a termelés fokozásával kívánták ellensúlyozni, ami labilizáló visszacsatolást eredményezett. Az

5 Kindleberger megkísérel egy általános modellt adni pl. az 1929-es és a modern financiai krízisekre (buborékmodell), de egyrészt nem az okokra, hanem a mechanizmusukra fókuszált, másrészt financiai krízisekre dolgozta ki a modellt, ami – különösen preindusztriális társadalmakban (önellátó naturalgazdálkodás esetében) – csupán az érem egyik oldala. A krízisek között például nem sorolja fel az 1897-es krízist, noha Görögország ekkor (is) becsődölt, és Bulgária is közel állt hozzá. Egyértelmű viszont (24. o.), hogy krízisen nem a rövid periodicitást mutató, specifikus minimumokat érti (mivel pl. Kuznets hosszú távú hatással – legalábbis a Balkánon – nem rendelkező epizodikus kríziseket válságok között tart számon: 1857, 1866). Mindezek alapján Kindleberger a krízis általános jellemzőit inkább a globalizálódó atlanti gazdaságot érintő jelenségegyüttesekből vezeti le, így elképzelhető, hogy modellje egyes régiókra, társadalmakra nem alkalmazható. Az általa idézett Minsky ciklicitást feltételezett a krízisekben – melyek mindig külső hatásra jönnek létre – Fisher nyomdokain haladva, aki a hitelek hozzáférhetőségében jelentkező instabilitáshoz kapcsolta a válságot. Kindleberger–Aliber 2005 (5. kiadás) <http://www.nowandfutures.com/large/Manias,Panics,andCrashes.pdf>. (letöltés: 2016. július 27.).

6 Hanem pl. – szintén külső tényező – túlkínálat. De belső tényező is okozhat olyan válságot, melynek gazdasági jellege (is) van: ilyen a preindusztriális társadalmakban a túlnépesedés, (poszt)indusztriális társadalmakban az elöregedés.

7 Per definitionem preindusztriális társadalomnak tekintjük azokat a társadalmakat, ahol a természeti (pl. klimatikus) hatások eredményezte mezőgazdasági teljesítményromlás a gazdaság egészére kihat.

1878 utáni években viszont a Balkánon jelentős bevételcsökkenéssel kell számolni, ami legalábbis a termelés stagnálását feltételezi.⁸ Ezzel szemben az iparban a termelés visszafogását erőltették, amire – elvileg – jelentősebb profitkurtítás nélkül is lehetőség nyílt a munkabérek csökkentésével. Ez viszont nem szükségszerűen eredményezte az életszínvonal drasztikus zuhanását – éppen a csökkenő mezőgazdasági árak miatt.

Mindezekon túl a válságoknak és hozzájuk kapcsolódóan a konjunktúráknak még egy érdekes, itt is vizsgálendő aspektusa van: ez pedig áttételes hatásuk az aktuális politikai-gazdasági rendszert fenntartó (általában nem termelő) csoportok, illetve a termelőrétegek központi hatalom iránti lojalitását illetően.

Időjárási anomáliák hatásai a Balkán és Nyugat-Európa közötti nemzetközi munkamegosztásra (1815–1850)

Az emberiség történetének egyik alapkérdése, mely történeti-bölcseleti irányzatok, vallások és politikai ideológiák egymáshoz való viszonyát is meghatározta: hogy vajon más emberi társadalom alakítja-e a történelmet, azaz az ember „uralja sorsát”, vagy más tényezők nagyobb hatást gyakorolnak a történelem „menetére” (ha egyáltalán létezik ilyen), és az ember inkább kiszolgáltatott a külső hatásoknak. Ennek a polémiaának az újraéledését jelzi a „katasztrófaelméletek”⁹ újbóli megjelenése és növekvő elfogadottsága a társadalom- és természettudományokban, melyet a Tambora-vulkán 1815-ös kitörését és a napóleoni háborúk utáni epizodikus gazdasági visszaesést összefüggésbe hozó Post¹⁰ egyik recenzense ekképpen fogalmazott át bő harminc éve: *mikor vált függetlenné az emberi társadalmak működtetése a természeti környezettől?*¹¹

Egyes történetírói vélekedések szerint a természeti tényezőktől való függetlenedés egyik ismérve, ha az ipar már elég erős ahhoz, hogy kiküszöbölje a mezőgazdasági áringadozás okozta hatásokat (ennek ugyanis zömmel külső, gyakran éghajlati tényezők az okai), így ez utóbbiak hatása a gazdaság egészének működésében

8 A századvég Magyarországa hasonlóképpen túltermeléssel reagált az áresésre, tehát ez nem balkáni sajátosság.

9 Faragó Tamás a következő definíciót adja a katasztrófára: olyan esemény, mely kollektív stresszhelyzetet vált ki, mivel bekövetkezése során az adott közösség tagjainak számottevő része veszélybe kerül, illetőleg veszteségeket szenved el. Mi a kifejezést e tanulmány keretein belül leszűkítjük a kifejezetten gyorsan lezajló, külső és természeti eredetű stresszhelyzetekre, tehát a gazdasági válságok (szintén külső hatás eredményei) egy részét (főleg az ipari jellegűeket, amelyeket nem természeti folyamat indukál) kizárjuk e halmazból, miként a lassan kibontakozó természeti jelenségeket is (szekuláris klímaváltozás). Faragó Tamás: Bevezetés a történeti demográfiába. http://www.tankonyvtar.hu/en/tartalom/tamop425/0010_2A_09_Farago_Tamas_Bevezetes_a_torteneti_demografiaba/cho6.html (letöltés: 2016. március 3.). A magyar történeti irodalomban a katasztrófákat középpontba állító kutatásokra lásd (a teljesség igénye nélkül): Faragó 1988; Faragó 2005; Gunst 1984.

10 Post 1974; Post 1977.

11 Appleby 1980.

(a konjunktúrák és dekonjunktúrák időpontjának befolyásolásában) nem számottevő. Ezért ez előtt preindusztriális gazdaságról,¹² ezt követően indusztriális korról beszélünk – vizsgálat tárgya lehet persze, hogy (1) a határ valóban a poszt napóleoni dekonjunktúra-e, mint azt Post alapján feltételezni lehet,¹³ illetve elemezhető (2) maga a folyamat ciklikussága (vannak-e isok), továbbá (3) a klimatikus kontroll szerepe a ciklusokban,¹⁴ végezetül pedig (4) a regionális differenciák sem elhanyagolhatók (fáziskésés; ciklustöbblet vagy hiányzó ciklusok).

A gazdasági teljesítményromlások és a természeti változások kapcsolata a múltban sem volt, és sokszor ma sem egyértelmű, illetve nem is szükségszerű: 1815-ben a Tambora kitörését a kortársak nem kapcsolták össze az időjárási anomáliákkal és a rossz terméseredményekkel, noha külön mindkét jelenségről részletes leírások születtek.¹⁵ Ezzel szemben az egy nagyságrenddel kisebb és globális hatással nem járó Krakatau kitörése a hírközlés fejlődése miatt világszenzáció lett (1883).¹⁶ Az pedig egyáltalán nem szükségszerű (de lehetséges), hogy egy éghajlati anomália – még ha látványos eseményhez kapcsolódik is – globális és/vagy tartós hatással bírjon, míg kevésbé látványos változások is lehetnek meghatározók. Ez persze felveti a „katasztrófa” fogalmának értelmezését.¹⁷

A katasztrófaelméletek térhódítása történetfilozófiai szempontból sem jelentéktelen: az embertől független (ráadásul nem teleologikus, hanem véletlenszerű, így a történetírásra is hatást gyakorló keresztény és marxista tradíciókat egyaránt megkérdőjelező) hatótényezők szerepének elismerését jelenti a történelemben, il-

12 A mezőgazdasági cikkek mennyiségi és áringadozásai a preindusztriális korban jelentékenyebbek voltak, mint az iparcikkeké, mert a kereslet-kínálatot meghatározó tényezők között erős volt a klíma szerepe, amit az ipar akkor még nem tudott ellensúlyozni.

13 A Post és Labrousse által – az indusztriális társadalmak ismérvei között – felsorolt három kulcstényező közül az egészségügy fejlődése, a járványok háttérbe szorítása (szorítása?) szintén az ipari forradalomhoz köthető, egyedül a harmadik tényező, a hatékony állami bürokrácia kezdete – ami válság idején hatékony redistribúciót, így a válság letörését teszi lehetővé – tehető korábbra a 19. század elejénél. Post 1974 és 1977; Labrousse 1949.

14 Azaz a klimatikus tényezők mennyire befolyásolják egy ciklus kezdetét, végét, hosszát stb.

15 „[...] Ernst Chladni arra gyanakodott, hogy nagy tömegű jég vált le a sarki területről, és sodródott dél felé, az állandó nyugatias szelek pedig innen hideget és jelentős csapadékot szállítottak Európa felé. Akkor még nem alakult ki a meteorológia tudománya, míg a csillagászati megfigyeléseknek már volt hagyományuk. Nem meglepő, hogy erősebb volt az a vélemény, miszerint napfolttevékenység okozhatta a furcsa klimatikus viszonyokat. Akkor senki sem gondolt arra, hogy az ok egy távoli tűzhányó kitörése volt, Európától vagy tízezer kilométerre. Ez csak a Krakatau 1883-as, majd az alaszakai Novarupta 1912-es kitörése után merült fel először [...] William Jackson Humphreys fizikus volt az, aki 1913 júniusában azt fejtegette, hogy a vulkánkitörések során a légkörbe jutó hamuszemcsék »inverz üvegházhatást« fejtenek ki, és lehűlést okoznak.” Harangi 2015, <http://www.matud.iif.hu/2015/07/18.htm> (letöltés: 2016. július 27.). Látható, hogy katasztrófaelméletekkel és szekuláris trendekkel egyaránt próbálták magyarázni az 1816-os lehűlés bekövetkeztét.

16 A folyamatok megismerését és a hatások becslését a Mount St. Helens és a Pinatubo közelmúltbeli (1980 és 1991) kitörése tette lehetővé a történeti kitörések esetében.

17 Egy látványos, egyedi vulkánkitörés kevésbé hozható kapcsolatba pl. a globális klímaváltozással, mint pl. az El Niño ma igen népszerű (részben emiatt a múltba is kivetített), de kevésbé látható és a múltbeli eseményeknél még nehezebben rekonstruálható hatásmechanizmusú jelensége, de az utóbbi is a gazdasági hatással bíró „katasztrófák” közé sorolandó.

letve annak megkérdőjelezését, hogy a történelem tart-e valahová, van-e történelmi fejlődés. Ily módon az ökológikus történetírás megjelenése, egyben a történelmi földrajz természetföldrajzi irányultságának erősödése (a társadalomföldrajzi-szociológiai vonallal szemben), vagy egy másik tudomány örökzöld vitatémáját idézve: a földrajzi determinizmus és földrajzi nihilizmus szélsőséges irányzataival szemben megjelenő földrajzi posszibilizmus (vagy akár a Gaia-elmélet) mind-mind részei annak az ártértekelési folyamatnak, mely mögött az évezredek vallási-tudományos vita húzódik, hogy vajon urai, alakítói vagyunk sorsunknak, vagy elszenvedői.

A katasztrófaelméletek természetesen nem újszerűek,¹⁸ csupán a fenti gondolatkör egyik, újból erőre kapó leképeződését jelentik. Megjelenésük számos következménnyel jár a történelmi folyamatok értelmezését illetően. Kínában Cao és szerzőtársai¹⁹ a történelmi folyamatokat (és így jelenlegi kimenetüket) teljes egészében a természeti tényezők által determinált hosszú távú gazdasági folyamatok szükségzerű eredményeként értékelik, tehát a „nyugati fölény” elméletének háttérbe szorításával, burkoltan a „kapitalista világrend” felsőbbbségét megkérdőjelezve és a transzcendens racionalizálásával ad új irányt a kínai történelem értelmezésének.²⁰

Izgalmas felvetés a gazdaságtörténeti vizsgálódások szempontjából az is, hogy a szekuláris trendek érvényesülését mennyire befolyásolják a hirtelen változások. Az utóbbiak jelentőségének elfogadása ugyanis azt eredményezi, hogy a gazdasági (ciklus)elméletek is korrekcióra szorulnak (nem mintha eddig nem érte volna őket sok kritika),²¹ miközben mellékszövegeként a teleologikus-lineáris és a ciklikus történelemszemlélet konfliktusa is manifesztálódik.

A fejezetben vizsgált kérdés tehát az, hogy a 19. századi gazdasági teljesítményromlások mögött hol és mekkora mértékben állnak természeti katasztrófák: amennyiben a kettő között direkt kapcsolatot kimutatni nem lehet, akkor az adott társadalom meghaladta a preindusztriális fázist.

Az 1816-os év Európában hatszáz év feljegyzései alapján a második leghidegebb volt („*the year without a summer*”), illetve a legrövidebb vegetációs periódussal

18 Lásd akár a Harangi Szabolcs által idézett Ernst Chladnit, Post 1974-es vagy Faragó Tamás 1988-as munkáját. Sőt, a történettudományban (és a közgazdaságtanban is) ennek legújabb reneszánsza hamarabb kezdődött, mint a geológiában vagy a régészetben (a Missoula-tóról 1986 után csak a 2000-es években jelent meg könyv, a messinai sókrízis – a Földközi-tenger időleges kiszáradásának – elméletét 1867 és 1920 után csak az 1980-as évek végén újították fel. A Fekete-tenger prehistorikus tengerszint-emelkedéséről Platon után 1997-ben írtak tudományos művet.

19 Cao–Li–Yang 2012. A kínai kommunisták számára, mikor az ország 19. századi félgymarmati sorba taszítását kellett megokolniuk, mind kulturális tradícióik miatt, mind ideológiai elkötelezettségük okán elutasítandó volt a nyugatiak „felsőbbrendűségét”, fejlettségét hirdető magyarázat, ezért kézenfekvő volt inkább Kína elavult társadalom- és gazdaság szerkezetére utalni, s ezáltal pozitív fényben feltüntetni az 1949 utáni „modernizációt”. A katasztrófaelméletek begyűrűzése azonban ennek revideálásához vezetett.

20 Nyilván nem ez volt a cikk elsődleges szándéka. Mellesleg megmutatja a kínai állam önbizalmát és legitimációkeresését (egyébiránt tradicionális) forrásait.

21 Metz 2011.

rendelkezett az 1601-es év óta, az 1817-es év pedig az 5. helyen szerepel.²² A búza pedig a vegetációs periódus hosszára és hőmérsékletére érzékeny növény: New England területén az elvetett gabonának csak a negyede ért be ekkor. A hőmérsékleti anomáliák közvetlen kiváltó okának a Tambora 1815. áprilisi kitörését tartják,²³ mely a kidobott anyag mennyiségét (VEI 7)²⁴ és az abból a magas légköri futóáramlatokba (*jet stream*) jutó,²⁵ ott felhőzet híján csapadékként kiülepedni képtelen, ezért globálisan szétterjedő anyag mennyiségét és légkörben töltött idejét tekintve (DEI) mindmáig a legnagyobb történeti erupció.²⁶ Ezt a jelenséget ráadásul 1810-től folyamatos vulkánkitörések előzték meg (1812-ben például a Soufrière), melyek szintén 0,5-0,5 Celsius fokkal vetették vissza a hőmérsékletet.²⁷ A hőmérséklet csökkenését pedig már Napóleon oroszországi hadjáratának extrém időjárásáért is felelőssé tették (ily módon világtörténelmi szereppel bírt).²⁸ A kidobott kénartalmú anyag aeroszolként viselkedett, tehát az alsó légkörbe lassan, gravitációsan visszaülepvedve a csapadékképződés kondenzációs magvaiként szolgált egyrészt csapadékosabb időjárást, másrészt savas esőt eredményezve, mely károsította a termést.²⁹ Harmadrészt e sötét színű, pernyés aeroszolk visszaverték a napsugárzást, ami hőmérséklet-csökkenést eredményezett, negyedszer pedig mindez befolyásolta az izlandi minimum (csapadékot hozó ciklonális légtömeg) elhelyezkedését, így a csapadék mintázatát is. Az 1815-ös kitörés ráadásul a kis jégkorszak záró periódusában történt, és a szén-dioxid-koncentráció is leesett (ugyanúgy, mint

22 Briffa–Jones 1992. Az éves átlag nem feltétlenül mérvadó, a hőmérséklet és a csapadék mennyiségének időbeli eloszlása a vegetációs periódusban legalább olyan fontos.

23 Stommel–Stommel 1979; Stothers 1984. A jelenség nem egyedi: az 1601–1603 közötti európai és orosz éhínség szintén egy vulkán kitörésének (Huaynaputina, a Tambora utáni második legnagyobb erupció, VEI 6) tudható be, mely a zűrzavaros időkhoz (lengyel csapatok Moszkvában, Borisz Godunov letétele és a Romanovok trónra kerülése) is hozzájárult, de ennek felismerése szintén utólagos rekonstrukció eredménye. Ugyanakkor nem minden óriási vulkánkitörés járt ilyen hatással, pl. 1835-ben a Cosiguinái nem, miként a magas árak sem kizárólag csak természeti problémák okozta hiány eredményei lehetnek. Így az 1693–1694-es francia éhínség inkább a spekuláció és a kormányzati hozzájárulás eredménye, míg az 1709-es már klimatikus eredetű (ráadásul a kormányzat – a török szövetség hasznaként szállított egyiptomi gabonaimport révén – ez esetben már sikeresen enyhítette a károkat (1709-ben zajlott a spanyol örökösödési háború!). Goy – LeRoy Ladurie 1972.

24 Volcanic Explosivity Index. A kitörés során kidobott anyag mennyisége (potenciális aeroszolk) alapján történő klasszifikáció. *Newhall–Self* 1982.

25 Ezt a kitörési oszlop magassága határozza meg, így az explóziós tevékenységet eredményező rétegvulkáni felépítés (szárazföldi és óceáni kőzetlemez találkozása) kedvezőbb ehhez, mint az effúzív (kiömlési) tevékenységgel jellemezhető homogén kúpok.

26 A Hatepe (180 körül) kitörése után. Az írott források előtti korban természetesen volt nagyobb, egy elmélet szerint a Homo sapiens populáció létszámának megroppanását 70 ezer évvel ezelőtt is hasonló esemény, a Toba kitörése okozta (szulfátsúcs alapján a grönlandi jégzárványokban). A Campi Flegrei kráter 37 ezer évvel ezelőtti kitörését a neandervölgyiek hanyatlásával hozzák összefüggésbe (szulfátsúcs-klimaváltozás). Harangi 2010; Soós 2010.

27 Oppenheimer 2003.

28 Szilágyi 2004; Réfi–Szilágyi 2004.

29 Ekkora mennyiségű savas aeroszol utoljára 1450 körül jutott a levegőbe vulkánkitöréssel, ennél több pedig csak 1250 körül az elmúlt 1500 évben. Harangi 2015.

Maunder-minimum idején), ami az üvegházhatás gyengülését, így a felszín hűlését eredményezte. Egy lokális katasztrófa tehát egybeesett a szekuláris klimatikus trendekkel.³⁰ Ezen szinergizmusok felerősítették a kitörés világszerte jelentkező hatását.

1. ábra. A gabonaárak regionális változása 1815–1820 között (1815=100)

Forrás: Post 1974 adatai alapján saját szerkesztés

Ha Post állítása a kitörés jelentőségét illetően igaz, akkor az ínségnek tükröződnie kellett a gabonaárakban is. Az Egyesült Államokban (New England) a bushelenkénti gabonaár 12 centről 92 centre nőtt 1815–1816 között.³¹ Európában 1815-höz képest megduplázódtak a gabonaárak (1. ábra). Franciaországban a meg-

30 A kis jégkorszak okai között a naptevékenység átmeneti visszaesését és a vulkánosságot említhetjük. Bár az ok-okozati összefüggés (még) nem ismeretes, a 16. század kezdetétől egészen a Tambora-vulkán 1815-ös kitöréséig jóval több vulkánkitörés fordult elő, mint azóta. Az első tényező legnyilvánvalóbb megjelenési módja pedig az 1645. és 1715. közötti ún. Maunder-minimum volt, amikor a normális esetben tizenegy éves ciklitást mutató napfoltok csaknem mindvégig teljesen hiányoztak a Nap felszínéről, melyeket egyébként már 1610-től kezdve meg tudtak figyelni a korabeli optikai távcsövekkel. Az 1815-ös év szintén egy ilyen napfoltminimum része (Dalton-minimum, 1790–1840).

31 Az Egyesült Államokban az 1816-os év a „*nineteenhundred and starve to death*” megtisztelő nevet kapta, sokak szerint ekkor erősödött fel a nyugatra vándorlás, s mivel Joseph Smith is emiatt hagyta el szülőhelyét, így indirekt módon a mormon vallás megalapítása is köthető a vulkáni tevékenységhez. A kitörés az európai irodalomra és festészetre is hatással volt Mary Shelley *Frankensteinje*, illetve Turner naplementéi révén. (Ilyen szempontból a Tambora hatása nemcsak globális, de tartós is volt.)

élhetési index – 1820-at 100-nak tekintve³² – 1817-ben 164, Angliában 157, német területeken 170 feletti értéket mutatott.

Ha a kitörés valóban globális következményekkel járt, akkor az áremelkedés feltételezhetően másutt is kimutatható. A globális következmény persze önmagában is elég tág fogalom: a Balkánon tapasztalható áremelkedés (2. ábra) oka például egyaránt lehet a terméseredmények lokális romlása (ez esetben direkt következményről van szó), de az is lehetséges, hogy az áremelkedés a megélénkülő külső keresletnek köszönhető (indirekt hatás). Ez esetben azt kell feltételeznünk, hogy a Balkán részt vett Európa ellátásában, ami a török provizionista gazdaságpolitikai prioritások ismeretében nem magától értetődő, tehát vizsgálendő. Briffa szerint a hőmérséklet-csökkenés itt csak 0,2 °C volt, szemben például a 2 °C-os francia értékkel,³³ így a balkáni terméseredmények romlása sem lehetett drasztikus.

Kínában áradások, a monszun áthelyeződése (térben és időben) voltak az azonnali hatások, majd 1815–1830 között elterjedtek a hideg- és nedvességtűrő élelmiszernövények. A kínai szerzők, részben az említett ideológiai okok miatt hosszú távú klímáromlással számolnak (noha Európában éppen véget ért a kis jégkorszak).

Ha a hosszú távú nyugat-európai hatásokat nézzük, a térségben a gabonaimport általánossá válása a legszembetűnőbb. Csakhogy egyáltalán nem szükségszerű, hogy ez utóbbi egy (vagy több) klimatikus anomália oka (monokauzális),³⁴ ráadásul 1846-ig az importot árküszőb korlátozta a brit termelés védelmében. Ha a Tambora hatása hosszú távon is érvényesült volna, oktalannak lett volna a Corn Law fenntartása harminc éven keresztül. Valami másnak kellett tehát a háttérben állnia.³⁵

Az 1816-os kiugró nyugat-európai gabonaár ugyanis nem volt tartós, bár periodikus áremelkedések később is bekövetkeztek (noha ekkora csúcsot később nem ért már el) (3. ábra) – kérdés, hogy ezek mögött mi állt. Briffa klímadiagramjai alapján³⁶ a „vulkáni tél” volt tartós. Az áremelkedéseknek nem klimatikus okai is lehetnek, illetve a világgazdasági integráció mértékétől függően a csupán regionális klimatikus hatások is hathatnak a szomszéd térség áraira. Ezért a globális és lokális klimatikus hatások, illetve nem klimatikus tényezők elkülönítése nem egyszerű.³⁷ A napóleoni (háborús) konjunktúra idején például a nyugat-európai

32 Azért használjuk az 1820-as dátumot, mert a klimatikus esemény gabonaárakra való hatásának megbecsléséhez ekkor már nem kell számolni sem a napóleoni háborúk ártnövelő hatásával (1810–1815), sem a kisebb vulkánkitörések következményeivel.

33 Luckman 2010: 3. ábra. és Keith Briffa klímaterképei www.cru.uea.ac.uk/cru/people/briffa/temmaps/decade/181x.htm (letöltés: 2015. október 1.).

34 Lehet pl. demográfiai oka is vagy gazdaságpolitikai koncepcióváltás.

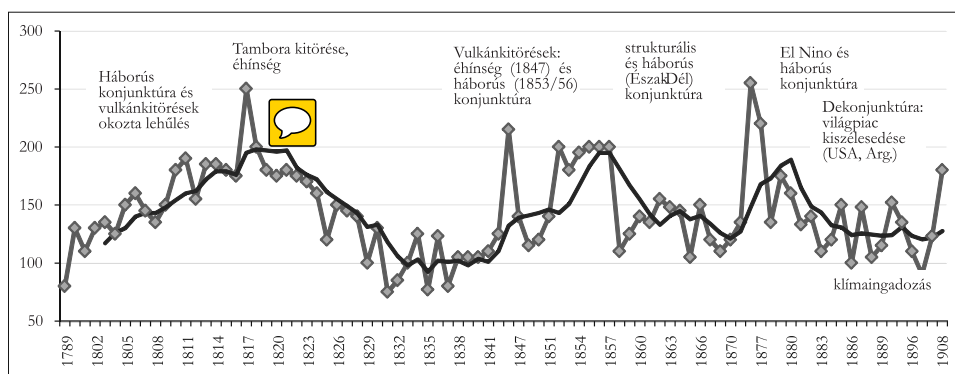
35 Az angol gabonapolitika társadalmi hátterét és annak megváltozását illetően lásd: Demeter 2014.

36 Luckman 2010: 3. ábra.

37 A lokális mezőgazdasági adatsorok természetesen a helyi klíma ingadozásait adják vissza, ezért a globálisan is kimutatható változások mellett is megjelennek. A globális jellegű hatás kimutatása érdekében tehát

gabonahiány árfelhajtó hatása a Balkánon 1800 után éppenséggel a nyugatinál (Bécs) magasabb árakat is eredményezett (3. ábra),³⁸ a túlzott – egyébként tiltott – export miatt.³⁹ A Balkánon 1810 körül szintén megfigyelhető gabonaár-emelkedést tehát éppúgy írhatjuk a háborús évek hatására fokozódó igény és a világgiazi integráció számlájára, mint egy „globális méretű” klimatikus hatás lokális leképeződésének rovására.⁴⁰

2. ábra. 26 termék alapján számolt macedón árindex 5 éves mozgóátlagolással (1888=100)

Forrás: Berov 1988: 291 alapján saját számítás. A gabona szerepe a balkáni árindexben domináns: Bulgáriában 1900 körül az egy főre jutó iparcikkfogyasztás értéke (beleértve az importot is) a gabonafogyasztásnak csak felét érte el, 1911-ben már meghaladta azt, tehát a fogyasztói árindex alakításában is csak ekkor válik dominánssá

A 2. ábrán látható ötéves (simító) átlagárak alapján elég világos, hogy a Balkánon periodikusság mutatható ki a gabona árában (tehát a Tambora kitörése nem indukált *maradandó* változásokat itt sem),⁴¹ mely ráadásul Kelet-Európában hasonló a Kondratyev-ciklusok periodicitásához, azt sugallva, hogy a gazdasági fel-

több eltérő régióból származó adatsor közös elemeinek kiszűrésére van szükség.

38 Berov 1981: 20–21.

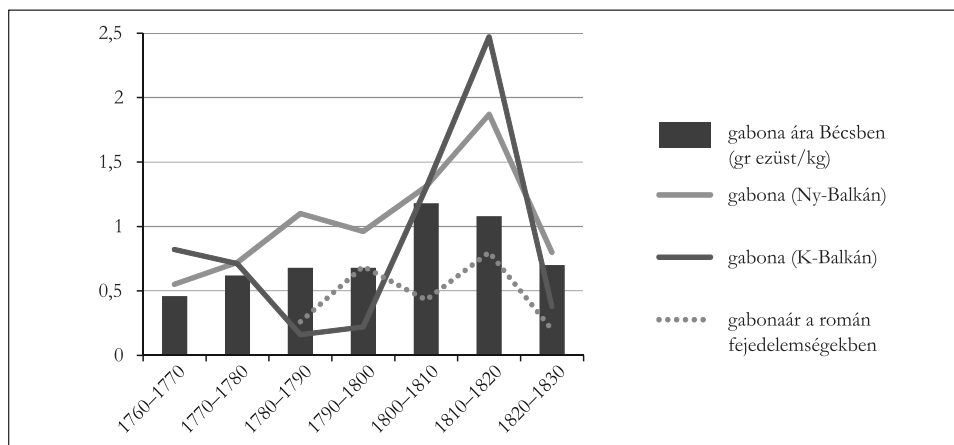
39 Lásd a spekuláció miatt kivégzett aján, Ibis a...t. Dimitrov 1974: 65–78. Az Oszmán Birodalomban az 1810 előtti (olykor illegális) nyugati irányú...naexport h...red...ezett, s nem az állami költségvetés helyrebillentését. A birodalom a belső hitelek... (pl. ad...s) az inflációs politikára, hogy (a klasszikus *lucrum camarae* módszerrel) növelje a bevételeit, ennek hatására a kereskedők fokozták az exportot, hogy értékálló valutához jussanak.

40 1790 előtt még megérté az oszmánoknak gabonát exportálni. Ebben akkor még Egyiptom járt az élen, s Napóleon nemcsak geopolitikai-közlekedésföldrajzi szempontok miatt indult keletre, hanem a (részben klimatikus eredetű) francia gabonaihiányon is enyhíteni akart. Gran 1987: 40.

41 Ez ugyanis nem szükségszerű, gondoljunk a dinoszauruszok kihalására, melyet szintén – igaz, impakt eredetű (meteorit) – klímaromlással hoznak összefüggésbe, de utalhatunk a korábban említett történelem előtti vulkánkitörésekre. A rövid távú hatás... evidens, függ attól, hogy a társadalom meghaladta-e a preindusztériális szintet.

lendüléseket itt az agrárium határozta meg, míg nyugaton viszont már nem (4. ábra). A két térségben a csúcsok ugyan egybeesnek, de a trendek nem, ami ugyan-csak izgalmas, hiszen a csúcsok egybeesése egyrészt globális klimatikus anomáliák feltételezésére is okot adhat, másrészt a trendek különbsége világosan kirajzolja, hogy a Balkán és Nyugat-Európa   erőn működött.⁴²

3. ábra. A gabona árának változása Közép-Európában, a román fejedelemségekben és a Balkánon (gramm ezüst/kg)⁴³

Forrás: Berov 1981

Lamb szerint a 19. századi magas gabonaárak és a vulkánkitörések korrelálnak egymással (1783–1786, 1811–1818, 1835–1841, 1845–1850),⁴⁴ Grove pedig az 1789–1793 között jelentkező francia gabonahiányt vezeti vissza az El Niño tevékenységére.⁴⁵ Az itt említett klimatikus események minden esetben azonosíthatók a nyugat-európai és balkáni gabonaárak változásait bemutató görbéken, párhuzamot

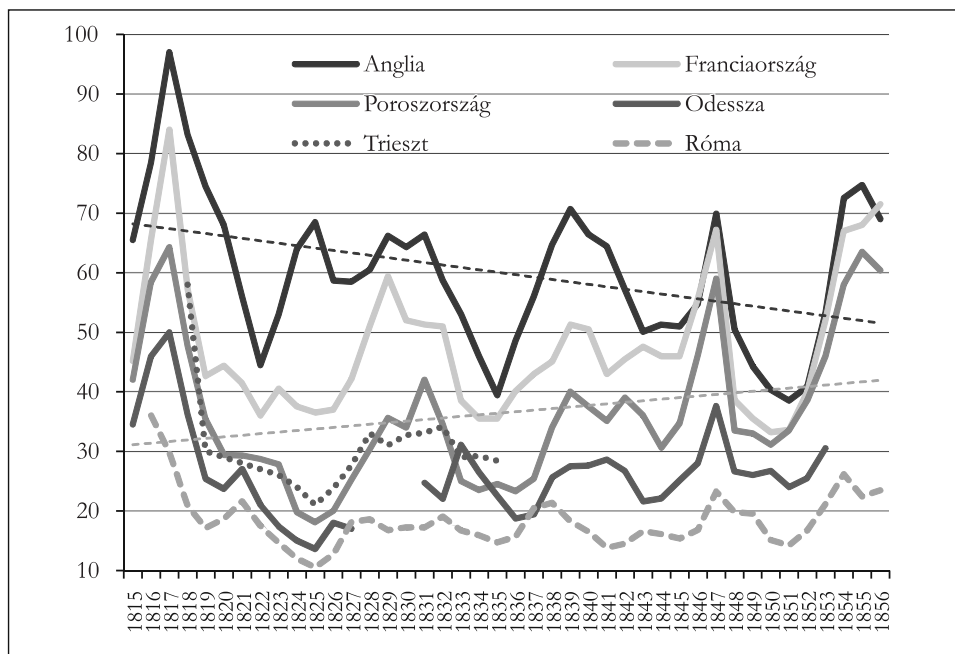
⁴² Az Oszmán Birodalom 1838-ig nagyjából provizionista gazdaságpolitikát folytatott, tehát nem volt az atlanti gazdasági rendszer része. Ezzel szemben a Nyugat-Mediterráneum része (félperifériája) annak (gondoljunk a brit érdekekre Portugáliában és gyarmatain Napóleon után), bár más fejlődési fokon áll. Ilyen szempontból Róma, Trieszt és Odessza a köztes területek sajátosságait reprezentálja. Trieszt árai egyértelműen az atlanti gazdaságba való integrációra utalnak.

⁴³ A román gabonaár alacsonysága arra utal, hogy Isztambul ellátása érdekében világpiaci ár alatt adták el a gabonát (elzártsága miatt Konstantinápolyt nem tudta megkerülni szemben pl. Szalonikivel).

⁴⁴ Lamb 1970.

⁴⁵ Mely a politikai eseményekre is hatással volt (francia forradalom, Vendée felkelése, Napóleon Egyiptomban). Grove 2007: 75–98. Davis szerint 1875–1878 között szintén kimutatható az El Niño hatása, mely egybeesik az Oszmán Birodalomra nézve sorsdöntő változásokkal. Az 1897-es bolgár mezőgazdasági válság (az állam döntően agrárjellegéből következően ez általános válság is volt) mögött legújabbban szintén klimatikus hatást sejtnek (az El Niño-hoz kapcsolódó jelentős, de kevésbé látványos változásokat, Davis 2001).

4. ábra. A búza árának változása a főbb európai piacokon 1815–1861
(shilling/quarter)⁴⁶

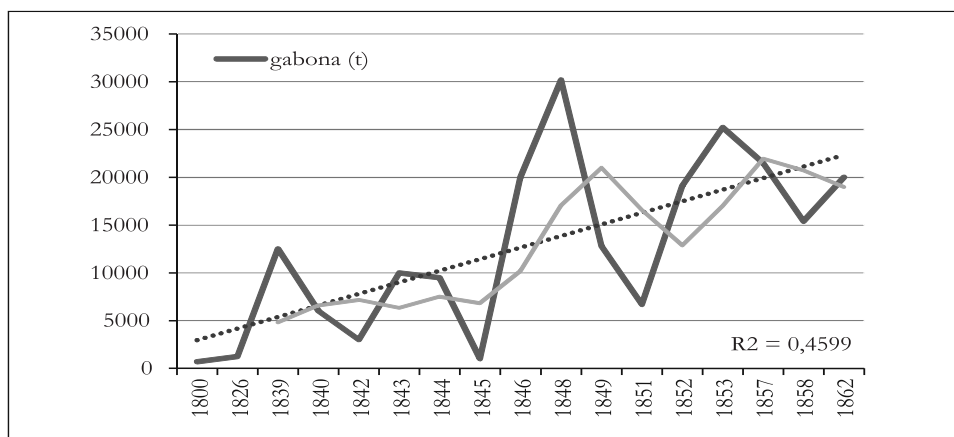
Forrás: Fairlie 1965. A két trendvonal az árkiegyenlítődést reprezentálja a keleti és nyugati régiók között (Anglia és Odessza)

mutatnak a konjunkturális ciklusok „általános” menetével és egyben a politikai problémák kulminálódásával a Balkánon. Ebből azonban még nem következik, hogy egy kataklizma hosszú távon is meghatározza a ciklus menetét. Maga az 1815-ös kitörés befolyásolta hosszú távon a gabonaárakat (lásd a nyugati és balkáni árgörbe különbségeit). A naárak ingadozása lokális klimatikus hatások eredményeként viszont igen gyakori volt. A demográfiai nyomás és háborús gazdálkodás ugyanúgy befolyásoló tényező, így nem tar tisztán klimatikus eredetűnek feltételezni a gazdasági ciklusokat. A fellendülés 1853–1856 közötti szakaszát a Balkánon például nem lehetséges klimatikus okokkal magyarázni, ott továbbra is a háborús konjunktúra az ok, a többi esetben pedig a problémák egymásra rétegződésével, a hatások interferenciájával találkozunk. A Tambora 1815-ös kitörése után a rövid árcsúcsot követően trendjellegűen harminc éven át esett a gabona ára a Balkánon, míg nyugaton (a protekcionista rendelkezések mellett is) fluktuált. Az 1830-as évek végétől újra megélénkülő nyugati kereslet oka a nicaraguai Cosiguina kitörése volt (1835), ez azonban csak néhány éves kiugrást eredményezett, miközben a vulkáni esemény több port és vulkáni hamut juttatott a felső

⁴⁶ Trieszt átmenetet képez a Balkán és Odessza felé.

légkörbe, mint a Tambora.⁴⁷ Az ötéves átlaggörbe alapján ekkor ráadásul a gabonaárak mélypontját tapasztalhatjuk a Balkánon (tehát a kitörés globális hatással nem bírt) – míg nyugaton épp ellenkezőleg, 1830–1840 között emelkedett az ár. Hogy mi lett volna például Angliában a termés menete, ha 1838-ban nem születik szabadkereskedelmi megállapodás az Oszmán Birodalommal, majd 1846-ban nem következik be a gabonavámok eltörlése, nem tudható, de éppen a társadalmi-gazdasági rendszer fejlettségét mutatja (indusztriális társadalom), hogy képes volt kezelni a problémát.⁴⁸

5. ábra. A gabonaexport fluktuációja a nagy fellendülés elején ⁴⁹gasz; 3 éves kumulatív átlag és trendvonal)

Forrás: Sterionov 1999: 165.

Mindezek alapján nem állítható, hogy a globális hatású klimatikus zavarok meghatározó szereppel bírnak a trendek vagy egy-egy ciklus alakulásában, s társadalmi-gazdasági hatásuk sem mindig arányos a „katasztrófa” nagyságával.⁴⁹ Az a meglepő helyzet⁵⁰ viszont, hogy a nyugati árgörbék jobban tükrözik a klimatikus hatásokat, egyértelműen e térség relatív érzékenységét, túlnépesedését támasztja alá (hiszen a mezőgazdaság színvonala magasabb volt a balkáninál, tehát egyértelműen mennyiségi, nem pedig minőségi – hozam, input/output költség – problémáról volt szó), míg a Balkánon ekkor az agrárium alacsonyabb színvonala ellenére is volt felesleg, mint erről a folyamatosan növekvő export tanúskodik (5–6. ábra). A világgazdasági integráció előrehaladásával (1838 és 1846 után) a nyugati és keleti

⁴⁷ Lamb 1970.

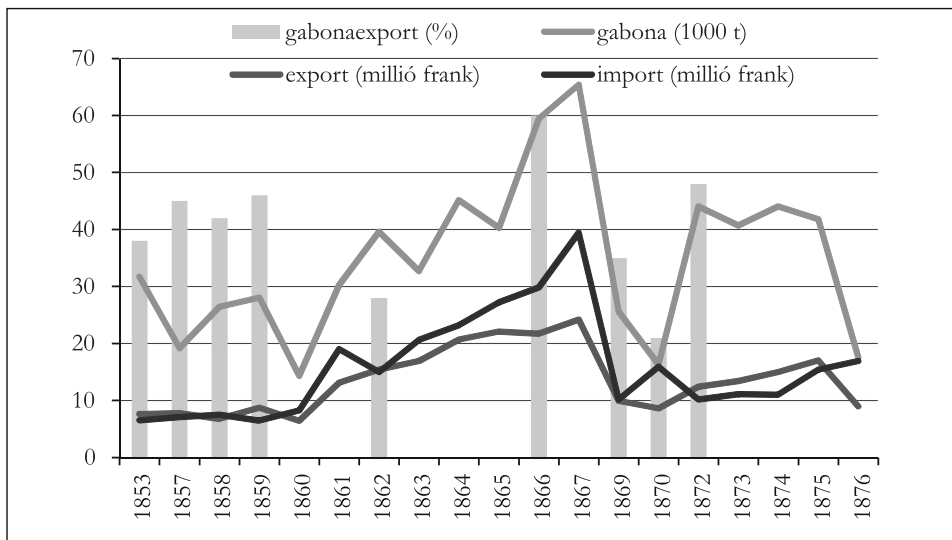
⁴⁸ E szisztéma hosszú távú fennmaradásának előfeltétele, hogy a térségnek legyen vásárlóereje, illetve a gabonáért cserébe tudjon olyan terméket adni, melyre van kereslet.

⁴⁹ Ennek kvantifikálása számszerűsíthető változók alapján történik: lásd VEI, DEI.

⁵⁰ Hiszen a bevezetőben azt feltételeztük, hogy egy indusztriális társadalom gazdasági teljesítményének módosulásában az agrárium és azon keresztül a klíma nem játszhat döntő szerepet.

árszínvonal a kiegyenlítődés felé haladt (az előbbi térségben csökkent, az utóbbiban nőtt a gabona piaci ára).⁵¹

6. ábra. Várna exportja és importja, a gabona mennyisége és értékének részesedése az exportból 1853–1878 között

Forrás: Michoff 1941

Mint a Várna kereskedelmi forgalmának változását bemutató adatsorokon is látszik, a Balkán rövid távon egyértelműen profitált e folyamatokból (6. ábra), miként a macedóniai gabonaexport is háromszorosára nőtt 1845–1847 között 15 ezer tonnáról, majd visszaesett. De a hatások egyenlegének megítélésakor figyelembe kell venni, hogy a félsziget kereskedelmének 1853 előtti rövid megélénkülése inkább külső okokban keresendő, mintsem a félsziget gazdasági fejlődésének köszönhető. Ez azt a veszélyt jelentette, hogy egyfajta „gabonáért-iparcikket” munkamegosztás stabilizálódása esetén (1. táblázat) a rövid távú kereskedelmi fellendülés hosszú távon végül deficitet eredményez, amennyiben a gabonaárak szekulárisan esnek nyugaton. Angliában 1815–1861 között a gabonaár trendjeiben valóban csökkent; a Balkánon a gabonaárak jobban nőttek, mint az iparcikkek árai, ami dezindusztrializációt eredményezett Pamuk és Williamson, a „terms of trade” vál-

⁵¹ 1839–1861 között a német és a brit gabonapiac szinte teljesen egységesült: a francia, brit és német árak közötti korreláció 0,7 felett volt. A brit behozatal nagyságát leginkább az újonnan bekapcsolódó területek exportja határozta meg ($r=0,9$), a régi partnerek korrelációs együtthatója 0,1 volt. Mivel az exportált mennyiség nőtt, s a római és porosz ár és a mennyiség között 0,5–0,6 feletti korrelációt mértünk, így leszögezhető, hogy a periódusban a piacósított mennyiség növekedése az exportáló országokban nem okozott áresést, s az ár a nyugat-európaihoz közelített (mely viszont 1839–1861 között például árcsökkenést mutatott). Az odesszai ár alakulása ettől függetlenebb volt ($r=0,3$), az orosz gabona csak az 1870-es években tört be a nyugati piacokra, s ez felelős a balkáni áresésért.

tozásának vizsgálatán alapuló tézise szerint.⁵² Az import iparcikkek esetén jelentkező áresést, így a haszonkulcsét is az import (és a termelés) tömegesedése ellensúlyozhatta a termelői oldalról: az iparcikkimport Várnában ugrásszerűen megnőtt a vasút 1866-os kiépülésével. Várna kereskedelmi adatai (1853–1878) alapján egyértelmű, hogy a centrum és a Balkán (mint periféria, hiszen csak követő-reaktív gazdasági lépésekre volt képes) közötti munkamegosztás a század második felére előrehaladottá vált. Noha ekkor már nem voltak kedvezők a gabonaárak, a periféria exportját továbbra is a gabona és a gyapjú(fonal) mint nyersanyag mennyisége határozta meg, s a folyamat valóban egyszerűsíthető a gabona és iparcikk cseréjére (korrelációs vizsgálattal: $r=0,55$, a Rusze–Várna-vasútvonal kiépülése után $r=0,75$), így a két termék nettó barter cserearánya döntő tényező volt a gazdasági folyamatokban. A nyugati gazdaságok klímának való kitettsége e folyamattal párhuzamosan csökkent, s a gabonaimport annak ellenére állandósult, hogy 1830 után a Dalton-minimum végével a klíma melegeedett hosszú távon.

1. táblázat. A gabonaexport, az iparcikkimport és az export-import közötti összefüggés Várna kereskedelmi adatai alapján (1853–1878)

Változók	Gabona vs. export	Iparcikk vs. import	Vas vs. import	Kávé vs. import	Cukor vs. import	Gabona vs. iparcikk	Gyapjú vs. export
korrelációs koefficiens	0,85	0,27	0,48	0,02	0,52	0,55	0,53

Forrás: Michoff 1941

A reakciók sem voltak egységesek egy klimatikus eredetű válság esetén. A Tambora 1815-ös kitörése idején éppen a protekcionizmus és vámemelések domináltak (noha nem ezt várnánk gabonahiány esetén),⁵³ ellentétben az 1838 és 1846 utáni – szintén vulkánkitörések okozta klímaromlással jellemezhető – időszakkal, amikor szabadkereskedelmi tendenciák érvényesültek. Nyugat-Európában a hasonló

52 A nettó barter cserearányról lásd: Pamuk–Williamson 2009: <http://www.nber.org/papers/w14763> (letöltés: 2016. február 8.).

53 Másfelől logikus, hogy egy ország igyekszik megvédeni saját termelőit az olcsó külföldi gabonától. 1816 után esett a gabonaár, ami nem kedvezett a helyi termelőknek, s nem kívánták a helyzet állandósulását. Természetesen elsősorban a nagyobb üzemmérettel és politikai érdekérvényesítő képességgel rendelkezők érdekeiről van szó, hiszen a kisparaszt alig tudott gabonát piacósítani (maximum 20–25%), másrészt a gabona mennyiségének 1816-os csökkenése elsősorban számukra volt súlyos – nem volt vetőmag, illetve esetükben a kis piacosítható mennyiség miatt az áremelkedés nem kompenzálta a terméscsökkenés okozta bevételkiesést. A franciáknál ez állt a protekcionizmus mögött, hiszen ők normál esetben önellátók voltak gabonából. Az angoloknál más a helyzet. Itt egyértelműen a régi birtokos elit és az ipari tőke összecsapásának (és az utóbbi ideiglenes vereségének) hozadéka volt a védővám, hiszen a napóleoni korszak utóhatásai miatt az autarkias politikának is voltak szószólói, noha Malthus statisztikái bizonyították, hogy ez legfeljebb néhány évig tartható. Az olcsó gabona az ipari tőke számára kedvező volt, hiszen lehetővé tette a bérköltség csökkentését.

klimatikus hatásra bekövetkező, de eltérő gazdaságpolitikai reakciónak az oka a gazdaság- és társadalompolitikai koncepció gyökeres változásában keresendő.⁵⁴

A potenciális élelmiszer-exportőröknek az 1815-ös kitörésre adott gazdaságpolitikai reakciói is eltérők voltak. A balkáni gabona 1816-ban tartósan nem tört be az európai piacokra, 1840 körül viszont már igen (ami a külső – és nem természeti – tényezők döntő szerepét mutatja – 2. táblázat). Az orosz gabona szintén kiszorult, ennek viszont hatalmi-politikai okai is voltak.⁵⁵ Napóleon fellépése előtt a franciáknak gabonát exportáló Egyiptom pedig éppen az 1816-os vámemelések hatására fordult el a gabonától a gyapottermesztés felé,⁵⁶ ami tartós, áttételesen klimatikus változásra visszavezethető gazdaság szerkezeti átalakulásnak bizonyult.⁵⁷ A hasonló gazdasági kihívásokra adott válaszok sokfélesége részben attól függött, hogy az adott ország meghaladta-e a preindusztriális társadalom állapotát.

2. táblázat. Rumélia gabonatermelése és -exportja egy főre lebontva és piaszterben (1839–1877)

Terület	Lakosság	Termelés (vagy export)	Termelés egy főre (és ötfős családra)	Termés értéke egy főre és ötfős háztartásra* piaszterben
Konjunkturális szakasz				
Dunai vilajet <i>exportja</i> , 1850 körül		3 millió kile = 78 000 t	35 és 200 kg	30 és 180 p**
Duna menti városok <i>exportja</i> , 1854	110 ezer család	250 ezer kile (1 kile = 50 p búzánál, összesen 10 millió p	15 és 75 kg	20 és 100 p
Dunai vilajet <i>termelése</i> , 1865		7 100 000 kile = 185 ezer t	85 és 420 kg	85 és 420 p
Dunai vilajet <i>exportja</i> , 1865		4 335 000 kile = 110 ezer t	50 és 250 kg	50 és 250 p
Dunai vilajet (?),*** 1875		5,6 millió kile = 145 ezer tonna, 20 millió frank	60 és 300 kg	9 és 45 frank = 45 és 225 p
Dunai vilajet <i>termelése</i> , 1876	2 300 000 fő	32 000 000 kile	360 kg és 2 tonna	300 és 1500 p.

54 Lásd részletesen: Demeter 2014: 125–143.

55 Lásd a tengerszoros-egyezmények változásait (Hünkiar-Iszkeleszi, 1833 és London, 1841). 1870–1910 között viszont már jelentős volt az orosz gabona részesedése a brit búzabehozatalból.

56 Richards 1987.

57 Egyiptom esetében például a francia levantei politika okolható ezért (miként majd a brit politika az oszmánoknál a textíliap kereskedelem kapcsán 1800/1840 után): a franciák ugyanis levantei és indiai kapcsolataik révén kikapcsolták a kereskedelemről a kávé tranzitforgalmát uraló egyiptomiakat, ahol viszont a kereskedelem az államháztartási bevételek 50%-át adta! Világos, hogy erre az 1730 után beálló változásra reagálni kellett, mert ez az uralkodó osztály pozícióit és vásárlóerejét egyaránt meggyengítette. A gabona mint pótlék az 1817 utáni francia protekcionizmus miatt nem felelt meg, a gyapottermesztés viszont társadalmi feszültségeket eredményezett, mert míg a kukorica termőre fordulásához 1801-ben 65 munkanap kellett 1 feddán (1 acre) területen, s a búzához 15, az őszi búzához 86, a babhoz 20, a hagymához 80 munkanap, addig gyapothoz 500 szükséges! A változtatások érvénybe léptetését csak egy erős központi hatalom tudta elérni (Mohamed Ali). Girard 1822: 187, 565–581 és Richards 1987: 214.

Térület	Lakosság	Termelés (vagy export)	Termelés egy főre (és ötfős családra)	Termés értéke egy főre és ötfős háztartásra* piaszterben
Rusze terlandja <i>exportja</i> , 1876	55 ezer család = 300 ezer fő	500 ezer centner = 25 000 t, 21 millió piaszter	100 és 450 kg	100 és 400 p
Prekonjunkturális szakaszból konjunkturális szakaszba való átmenet				
Bulgária és K-Rumélia <i>exportja</i> , 1840	2 500 000 fő	800 000 kile = 21 ezer t	8 és 45 kg	4 és 20 p
Bulgária és K-Rumélia <i>exportja</i> , 1847	2 500 000 fő	4,3 millió kile = 110 ezer tonna	44 és 220 kg	35 és 200 p
Vidin, 1847 k. <i>össztermelés</i>	7000 család	1,1 millió kile = 28 ezer t	0,8 és 4 t	700 és 3800 p****
Konjunkturális szakasz				
Burgasz <i>exportja</i> , 1848	700 ezer fő (a teljes plovdivi szandzsák)	1,3 millió kile = 32 500 t	50 kg	25–40 p/fő
Drinápolyi vilajet <i>exportja</i> , 1870 k.	1 300 000	28 millió piaszter		25 és 125 p
Prekonjunkturális szakasz				
Szaloniki <i>termelése</i> , 1839		75 millió piaszter (12–20 piaszter/kile)		250 p/háztartás
Szaloniki <i>exportja</i> , 1839		5 millió piaszter (7–8%)		17 p/háztartás
Macedónia <i>termelése</i> , 1840	800 ezer fő	3 millió kile = 78 ezer t	100 és 500 kg	40 és 200 p
Macedónia <i>exportja</i> , 1840	800 ezer fő	450 ezer kile	15 és 75 kg	7 és 36 p

* Összevetésként egy főre a fejadó 30 piaszter, egy háztartásra átlag 60 felett 1850 után.

** Konjunkturális ár 800–1000 piaszter/t. Konjunktúra előtti ár (1845 előtt) 400 piaszter/t.

*** Nem tudni, hogy export vagy termelés.

**** Analógiák alapján (Demeter 2014) – reális termés egy 5 hektáros gazdaságra 5 fővel. Ez alapján az export teljes terméshez mért aránya és a prekonjunkturális termelés értéke összevethető.

Forrás: Bulgarie et Roumelie: 9–10 és Michoff 1953

Lokális és globális problémák kumulálódása a nagy keleti válság idején (1875–1878)

A mérvadó bolgár marxista (gazdaság)történész, D. Koszev szerint az 1876-os bolgár felkelés kitörése részben egy makrogazdasági folyamat legyűrőzésének köszönhető. A Török Birodalom ugyanis a korábbi mezőgazdasági konjunktúrát kihasználva igyekezett struktúráját modernizálni. Amíg az adóemeléseknek volt gazdasági háttere, addig nem is jelentkezett gond. A gazdaság eltörlése után azonban fellendült az orosz export, konkurenciát jelentve a Török Birodalomnak: míg 1861-ben 75 millió pud⁵⁸ volt az orosz gabonaexport, 1876-ra 257 millióra

⁵⁸ 1 pud = 16 kg (40 font).

nőtt. A verseny erősödése a piacokért s a gabonaárak ezt követő esése azt is jelentette, hogy a török költségvetés a növekvő államadósság finanszírozásának szüksége miatt egyre nagyobb bajba került. 1874-ben az 5 milliárd frankos török államadósságnak csak a kamatai 3,4 millió erszény⁵⁹ pénzt tettek ki, miközben az állam bevétele 5,8 millió erszény pénz volt (580 millió frank), azaz csak a kamattörlesztés a költségvetés 60%-át tette ki.⁶⁰ Az államháztartás hiánya 1875-re 5 millió török lírát ért el (100 millió frank), ami viszont újabb hiteleket tett volna szükségessé (részben a régiek fizetése érdekében). A török állam rákényszerült, hogy az addig legnagyobb prosperitást mutató ágazatában, a mezőgazdaságban is adóemelést hajtson végre, így a tized különböző úton-módon már 15%-ra nőtt. Csakhogy a *Napredak* (Előre) újság szerint 1875-ben nagyon hideg tél volt a Balkánon.⁶¹ Így 1875–1876-ra a 4,8 millió erszény (480 millió frank) központi bevételből a korábbi 45%-os részesedés (2,3 millió erszény) helyett a tizedre birodalomszerte „csak” 1,4 millió esett (140 millió frank). Látható, hogy az egy év alatt bekövetkező 100 millió frankos bevételkiesés zöme a mezőgazdasági adóbevételek csökkenésének következménye. Ez hatalmas kárt okozott – az adóemeléssel együtt – a helyi lakosságnak, különösen, hogy a szakirodalom egybehangzó állítása szerint a gabonaexportot tekintve 1875–1876 a birodalom jobb évei közé tartozott. A bevételek növelése érdekében alkalmazott kényszerexport ugyanis már a termelési feltételeket veszélyeztette. A rossz termés miatt megjelent a spekuláció. Ha az 5 hektáros „átlagbirtokán” a megélhetés szélén egyensúlyozó kisparaszt termésének immár nyolcadát-hetedét adóként elvették, akkor rossz termés esetén előfordulhatott, hogy neki is vásárolnia kellett, hogy életben maradjon vagy vetőmaghoz jusson.⁶² Sokszor a kölcsön feltétele az volt, hogy a hiányt szenvedő kistermelő megkapta a gabonát 90 gros/kile⁶³ áron (20 frank), de kötelezte magát, hogy jövőre a sajátját legfeljebb 45 grosért adja el megtérítendő a kölcsönt (másképpen: kétszer annyi gabonát adott vissza a hitelezőnek). Volt olyan falu, ahol minden családfő 1000 frank tartozást halmozott fel néhány év alatt, amely meghaladta egy kisbirtok éves átlagos bevételét (kb. 3–4 ezer gros, 600–900 frank).

59 1 erszény 500 gros, 100 frank, azaz összesen 340 millió frank, a 14 millió török lírás tőkeállomány 7%-a.

60 Koszev 1948: 146.

61 Koszev 1948: 149. Davis véleményével ellentétben Mika János (OMSZ, Eszterházy Károly Egyetem) felhívta a figyelmet arra (személyes közlés), hogy a legújabb modellek szerint az 1875–1878-as El Niño hatása Anatóliától nyugatra nem volt érezhető. Ettől függetlenül a bolgár termés is csapnivaló volt, legalább annyira, mint az anatóliai, ahol éhínséget regisztráltak.

62 Mint 1816-ban Franciaországban. Koszev 1948: 151. Egy hektár föld bevetéséhez ugyanis ugyanúgy kb. 8 kile (1 kile = kb. 25 kg) gabona kellett, ha a termés átlagos, kb. 40 kile volt, mint akkor, ha csak 20 kile, csakhogy az első esetben a vetőmag 20%-át, az utóbbi esetben 40%-át tette ki a teljes termésnek. A balkáni termelőtől a búza kiléjét 25 grosért vették át a piacon 1875 elején (1 kg = 1 gros, ez is magas ár), de a rossz termés miatt vásárolni augusztusban már csak 85–90 grosért lehetett, miközben a konstantinápolyi börzén még mindig csak 27–32 gros volt a gabona ára.

63 5 gros = kb. 1 frank, 5 gramm ezüst 1850 után.

Ha úgy véljük, hogy e jelenség hatása eltúlzott, akkor érdemes megfontolni, hogy az 1845–1848 közötti időszakban, párhuzamosan a Nyugat- és Közép-Európában jelentkező klimatikus hatásra, rosszabb termésű évek eredményeként fellépő, illetve a gabonára vonatkozó törvényekben is megnyilvánuló (Corn Law eltörlése 1846-ban)⁶⁴ keresletnövekedéssel, a Balkánon elmaradtak a nagyobb felkelések. A félsziget be tudott kapcsolódni a hiánnyal küszködő térségek ellátásába (a román fejedelemségek szintén, de ott nem volt szabad paraszti birtok). Az ekkoriban jellemző, évi 50–90 piaszteres családonkénti minimális jövedelemtöbblet jelentősége a 30 piaszteres fejadóval párhuzamba állítva válik érzékelhetővé.⁶⁵ Így míg e kor az egyik fél számára válságot jelentett, a másik számára éppen ellenkezőleg, a prosperitás ígéretével kecsegtetett, szemben például az 1873–1878 közötti helyzettel, amikor a kontinens mindkét felét súlyosan érintették az események.

A fenti helyzet számos további kedvezőtlen eseménnyel párosult. Ez a periódus egybeesett a nagyhatalmaknak részben az 1873-as pénzügyi krízistől vezérelt erősödő politikai beavatkozásával a Balkánon, s a török állam csődhelyzete, a bolgár parasztság jövedelmeinek megcsappanása a rossz termés és az adóemelés miatt, illetve a nagyhatalmi érdeklődés növekedése együtt vezetett el 1877–1878-hoz. Az 1873-as pénzügyi válság hatására ugyanis megszűnt a hitelezés a Török Birodalom felé,⁶⁶ melynek eladósodottsága miatt nagy szüksége lett volna a folyamatos hitelekre. Így viszont fizetni sem tudott, miközben Európa bankjainak is szüksége lett volna az oszmán törlesztésekre. Az oszmánok lépése, azaz a fizetés felfüggesztése nem volt egyedülálló. 1872–1875 között számos ország kért adósságátütemezést vagy a törlesztőrészek enyhítését, ami tovább mélyítette a nyugati államok válságát.⁶⁷

64 A gabona egységei Angliában az 1815–1827 közötti 66 shillingről 1850-re 52 shillingre estek. A szabadkereskedelem révén tehát a vásárló 15 shillinget spórolhatott. E folyamat nem kedvezett a brit termelőknek, s az európai munkamegosztás fokozásának irányába hatott. Fairlie 1969: 106.

65 A parasztság hasznát megbecsli Demeter 2010. A gypjú előállítás 70 ezer családfőt foglalkoztatott bolgár földön. A hazai textilipar számára a 4900 tonna gypjú alapanyag 650 ezer líra értéket képviselt (65–70 millió piaszter), így az 1870-es években egy termelőre 900–1000 piaszter termés jutott. (Az előállított érték nem azonos a bérrel!) Ez alig magasabb, mint a paraszti háztartások termelése. A termelt gabona 30–40%-a paraszti kézen maradt (levonva az adót, a saját fogyasztást és a vetőmagot is), míg a textilipari termékeknel ez nem így volt. A földművelés tehát az állattenyésztés és a textilipar vetélytársa tudott lenni a gabonakonjunktúra idején.

66 A birodalom 1874–1881 között nem kapott hitelt: az 1874-es utolsó hitelt pedig teljes egészében a korábbi hitelek törlesztésére fordította. Pamuk 1987: 58 és Ozekicioglu–Ozekicioglu 2010: 28–46.

http://ageconsearch.umn.edu/bitstream/128673/2/03_V3_BEH_TURKEY_SedaOzekicioglu_HalilOzekicioglu_d_ac.pdf (letöltés: 2016. július 27.).

67 Born 1988. Európában (Bécs) tőzsdei pánikként indult (buborékmodellel magyarázható ez is), Franciaországban a németeknek fizetendő 200 millió font sterling háborús jóvátétel miatt szükség volt a kihelyezett tőke kivonására, melynek jelentős része viszont az államcsőd szélén tántorgó Oszmán Birodalomba ment korábban. Az ipari termelés nőtt és a GDP sem zuhant nyugaton, bár az árak igen. Wells 1890-ben a relatív arany- és ezüsthányt és az új tömegtermelési módszereket nevezte meg válság okaként. Milton Friedman az aranystandard bevezetését okolja a hosszan tartó hatásokért. Capie 1997.

A gabonaárak leesése a csiflik-nagybirtok⁶⁸ hanyatlásával járt együtt, ami a kisbirtok – relatív – vitalitását eredményezte. A csiflik nem a gépesített birtok előképe volt, jövedelmezősége a munkaerő olcsóságán és a gabonakonjunktúra tényén alapult. Bármelyik tényező megváltozott, az befolyásolta a birtok rentabilitását. Güran szerint a csiflik-nagybirtok jövedelmének felét a munkabér vitte el még konjunkturális periódusban is, 10–13%-ot tett ki a következő évi munkálatok előkészítése (illetve az éves bérleti díj, ha a tulajdonos kiadta egy nagybérlőnek a földet), s a termés 37%-a került piacra. A munkaerő ára pedig a kisbirtokosság terjedésével párhuzamosan nőtt: 1840–1900 között ezüstben kifejezve megháromszorozódott, miközben a gabona ára megkétszereződött, majd esett, ez behatárolta a gépesíttelen nagybirtok versenyképességét.

A függetlenség és adócsökkentés hatása a gazdasági teljesítményre – hanyatlás?

Így csak látszólag paradox, hogy a térség jelentős részén, például Bulgáriában 1878-ban, akkor álltak át a monokultúrás kisbirtokos gazdaságszerkezetre, mikor a gabona ára esni kezdett.⁶⁹ Ezzel ugyanis mintegy konzerválták a kialakuló helyzetet, miközben a gazdaságok az önellátás irányába léptek vissza az árutermelő gazdálkodás felől, amelyet a 20. század közepéig fennmaradó nagy népszáporulat a birtoktestek felosztása miatt még súlyosbított is. Szerbia már 1830 táján a kisbirtokos gazdaságszerkezetet választotta, s bár eleinte nem a monokultúrás gabonatermelés dominált, hanem az állattartás (miként Bulgáriában is egyértelmű a tizenhárom Pleven környéki falu vizsgálata alapján, hogy a Duna mentén a Konstantinápoly szükségleteit kiszolgáló állattartás határozta meg a bevételeket 1840 előtt),⁷⁰ a századfordulóra nagyjából világossá is vált a szisztéma fenntarthatatlansága a nagy népességnövekedés mellett. Az ország az állattartásról áttérni kényszerült a gabonatermelésre⁷¹ annak jobb megtérülése miatt (6 kg gabona kalóriában, árban és termőterületben is megegyezett 1 kg hússal, de az utóbbi egy embernek csak 4 napig elegendő étel, az előbbi 6 napig). Majd ezt követően a gabona egyszerexport útjára lépett, miközben a gabonaár esett, a húskészítményeké viszont nőtt. Így noha

68 Parasztok által 8–15 ha nagyságú üzemegységekben a termés harmadáért-feléért művelt uradial (nem allo-dial) jellegű birtok a Balkánon.

69 A folyamat 1850-ben elkezdődött, és a kisbirtok természetes módon terjedt a konjunktúra idején is (1832: szpáhik nyugdíjazása, 1858: oszmán földtörvény), versenytársat jelentve a nagybirtoknak, másrészt a folyamat betetőzése erőszakhoz kötődik, nem természetes fejlődés eredménye, s az állam dönthetett volna úgy, hogy más üzemformát támogat (földosztás során a parasztok közül senki nem kaphatott 5 ha feletti birtoktestet). A helyzet paradox mivolta nem a birtokméret, hanem az ahhoz nem igazán illeszkedő termékstruktúra megválasztásában rejlik: ennek irracionális volta kényszerhelyzetről tanúskodik. Ez Szerbia esetében figyelhető meg leginkább, ahol demográfiai problémák okozták a gabonatermelés előtérbe kerülését.

70 Draganova 1988: 87–100.

71 Emellett az Osztrák–Magyar Monarchia gazdaságpolitikája is hozzájárult a szerb sertéskereskedelelem piacvesztéséhez.

a külkereskedelmi mérleg szufficites maradt, a parasztság ijesztő mértékben adósodott el és vált minőségi éhezővé.

Mondani sem kell, hogy egy átlag 5 hektáros birtok⁷² modernizálása-gépesítése (10 000 frank egy cséplőgép ára, az agrárszövetkezetek viszont legfeljebb 1000 frank hitelt adtak) igen nehéz volt, amiből hosszú távon nem az újabb gabonaár-konjunktúra (1900–1928), s nem is az extenzív gazdálkodás, hanem a termelés diverzifikálása jelenthetett kiutat.⁷³ Egy modern eke is 70 frank felett volt, ami sok kisgazdaságnak csaknem teljes éves hasznát jelentette (sőt, Palairet szerint egy 5 hektár körüli szerb gazdaság nullszaldósnak tekinthető).⁷⁴ Ez a struktúra pedig az állami bevételeket is kedvezőtlenül érintette (persze ugyanez maradt volna a helyzet a csiftlikék modernizációjának elmaradása esetén).

Ezek után nem meglepő, hogy a függetlenség a piacvesztés, a területhasználati konfliktusok és az áresés miatt a 15%-ról 10% körüli értékre csökkentett átlagos adókulcs ellenére nemcsak a bolgár költségvetésben, de a helyi lakosságnál is bevételkiesést jelentett, ami egy – gazdaságilag is motivált (hiszen a bolgár tartományok bevételeinek legalább 50%-át elvonta a központ 1878 előtt)⁷⁵ – felszabadulás esetében nem a legbiztatóbb. A konstantinápolyi felvevőpiac megszűnte, továbbá a gabona exportkényszerből fakadó extenzív gazdálkodás miatt fellépő területhasználati konfliktus okán, illetve a népesség növekedése következtében a juhtartás háttérbe szorult, vele együtt a helyi, gyapjú alapú textilipar is. Erre a folyamatra erősített rá a gyapoton alapuló importcikkek beáramlása is. A textilipari termelés a felére esett (3. táblázat), a mezőgazdaságé szintén csökkent. Az állam adócsökkentése nem eredményezte a termelés volumenének javulását, éppen ellenkezőleg. A kiadások az 1878–1885-ös, az állam újjászervezéséhez köthető válságból éppen az

3. táblázat. A bolgár textilipar összeomlása a felszabadulás után

Év	Bolgár gyáripari textiltermelés (tonnában)	Termelés 1000 levában	Egységár (leva/kg)
1867	2100	9000*	4,3
1903	1200	4700	3,9

* A háziipari termeléssel együtt ez kb. 14 millió leva.

Forrás: Palairet 1997 alapján saját számítás

72 Ez volt az átlag és a módusz is Szerbiában és Bulgáriában 1900 körül. 1910-re aztán a módusz 2–5 ha közé esik, az átlag 4,5 ha-ra, ami jelzi az aprózódás előrehaladását az extenzivitás és az ugar arányának 40-ről 20%-ra csökkenése ellenére is.

73 Az ún. „zöld forradalom” (Zanden 1991) Bulgáriában csak 1930 után kezdődik. Görögországban a mazsola és az olívaolaj, Szerbiában a szilva volt exportképes, s jelentett diverzifikációt már 1910 előtt – e két országban a népességnövekedés hamarabb jelentkezett.

74 Palairet 1979: 719–740.

75 Palairet 1997: 48. Továbbá Janinára: Draganova 1991: 152–155. Ez a GDP 7–8%-a. Később az államadóság törlesztése jelentett – ennél arányaiban kisebb – elvonást.

adók emelése hozta meg – legalábbis ez az állami bevételek és a termelés növekedését eredményezte,⁷⁶ noha Sztambulov belpolitikájának gazdasági oldalát is szokás volt támadni a bolgár történetírásban.⁷⁷

Lokális válságok hatásának begyűrzése más szektorokba – visszacsatolások (1897)

A török uralom alól felszabaduló Bulgária gyakorlatilag megalapításától kezdve agrárállam volt, s mint ilyen, az egyszerű vidéki állampolgár általában évente egyetlen szűkebb periódusban szerzett pénzbeli jövedelmet. Ez önmagában is kockázati tényező a gazda és az állam számára. A parasztság által fizetett adó nem volt elhanyagolható. 1897-ben az állami bevételek 40%-át, 1911-ben pedig 35%-át a parasztság fizette, ugyanakkor a lakosság 80%-át tette ki, s csak a GDP 55%-át állította elő.⁷⁸ Ez utal az agrárium alacsony termelékenységére a többi réteghez képest. Egy rossz év, mely 50%-os terméseszkökenést okoz, a magánszektor károsodása mellett például 30 millió leva adókiesést is eredményez, ami megegyezik az államadósság 1911-es kamataival. 1868-ban a Csernavoda–Konstanca-vasútvonalon 1,6 millió hl gabonát szállítottak, 1870-ben, a száraz nyár miatt 1,2 milliót, azaz az aszály akár 25%-kal is csökkenthette az export mennyiségét (abban az esetben, ha az export mennyiségének csökkenése a termelés hasonló volumenű csökkenését feltételezi).⁷⁹ Noha azt vélhetnénk, hogy a kínálat csökkenése automatikusan az (export)árak emelkedéséhez vezet, ez nem mindig törvényszerű (csak globális hatások esetén érvényes törvényszerűség), hiszen 1878 után már számolni kellett az olcsó tengerentúli gabona árleszorító hatásával is. Az ilyen típusú, egy lábbon álló⁸⁰ államok voltak leginkább kitéve az időjárás, s ebből fakadóan az olykor fizetéseképtelenséget eredményező jövedelemcsökkenés következményeinek is.

76 A balkáni paraszt nem volt túl motivált termelő Calic szerint. Konjunktúrákat szívesen meglovagolt, de eleve rossz volt a munkaerő felhasználása a relatív túlnépesedés és az átrétegződési lehetőségek hiánya miatt. Egorov és Avramović meglátása szerint mind a szerb, mind a bolgár paraszt csak munkaereje 60%-át hasznosította, ráadásul az ortodoxok mintegy 150 egyházi ünnepnapon egyáltalán nem dolgoztak. A szlovén katolikusok ezzel szemben a munkaerő 80%-át hasznosították (részben a primogenitúrához hasonló örökösség miatt nem volt birtokaprózódás, sem munkaerő-felhalmozódás, s kevesebb volt az egyházi ünnepnap). Calic 1994; Avramović 1921: 244; Avramović 1928: 27–32; Maister 1938: 91–116; Egoroff 1936: 151–153. A pénzbeli adózás a parasztot piacolásra (és feleslegképzésre) készítette, ez egyben az állam számára is lehetővé tette a termés pontosabb becslését.

77 Topalov három tényezőt említ, mely a kisbirtokosság tönkremeneteléhez hozzájárult. Az első a – birodalmi időkből megörökölt – magas uzsorakamat, mely a földművesek jövedelmét elvitte. A második az állami adópolitika, mely a kísérletezés stádiumában volt. A harmadik a szabadkereskedelem. Topalov 1945: 456. Kritikáját lásd Demeter 2014: 541–542.

78 Demeter 2014: 534.

79 Tonev 1995: 125.

80 Ezen nemcsak az iparosítás hiányát érte, hanem az agrárszféra szűk termék- és exportstruktúrája okozta rugalmatlanságot is.

E kiszolgáltatottságra, valamint a mezőgazdasági válság továbbgyűrűzésére más szektorok felé tipikus példa a Balkánon az 1897–1900-as válság, mely nemcsak hitelválság volt, de sajnálatos módon egybecsengett egy ettől független agrárválsággal is, amelynek hátterében egy, az El Niño hatására bekövetkező globális hatású időjárás-változás állt. 1897-ben a rossz időjárás miatt Bulgáriában csak 2,1 millió tonna gabona termett, az is gyenge minőségű volt. 1898-ban már jó minőségű gabonát arattak, 2,57 millió tonna mennyiségben, de 1899-ben újfent rossz volt a termés: mindössze 1,5 millió tonna. Ez az addig jelentős bevételt adó exportot és részben az önellátást is veszélyeztette, hiszen 2 millió felnőtt és 2 millió gyermekkel számolva ez körülbelül 1 millió tonna élelmezési célú fogyasztást jelentett (miközben a vetőmag félmillió tonna, és a tizedet még nem is számoltuk). A búza- és rozshiány miatt sokan az állati takarmánynak szánt kukoricát használták kenyérsütéshez.⁸¹ Az állattartás számára gondot jelentett ez is, s az szintén, hogy 1899-ben csak 1,9 millió tonna takarmány termett, míg 1897-ben még 3,5 millió tonna.⁸² Mivel állataikat etetni nem tudták, a parasztok tömegével kényszerültek áron alul eladni őket. Egy ökör 1896-ban 75 levát ért, 1899-ben 67 levát.⁸³ A haszkovói körzetben például csak a lakosság 20%-a nem kényszerült kölcsön felvételére, hogy éves adóját kifizethesse.⁸⁴ A nagyobb katasztrófa elkerülését csak az tette lehetővé, hogy még 1896-ban igen jelentős tartalékot halmoztak fel a hombárokban. A válság ábbgyűrűzött az élelmiszereken alapuló iparágakba is, márpedig a bolgár ipar zömét ez tette ki. 1899–1900 között a sörtermelés a kiemelkedő 5,88 millió literről 4 millió literre esett vissza. Az iparba fektetett (új) tőke is visszaesett: míg csak 1897-ben 3,3 millió leva volt az értéke, addig 1899–1901 között összesen nem volt ennyi.⁸⁵ Ez egyben mutatja, hogy a bolgár ipar mennyire függött a mezőgazdaság teljesítményétől; mihelyst a mezőgazdasági termelésen alapuló iparágak áruhiányossá és veszteségesse váltak, elmaradtak a befektetések is.

A válság, mely 1897–1899 között a gabonatermést átlag 20%-kal, a gabonaexportot 30%-kal vetette vissza, továbbgyűrűzött a kereskedelembe is: 1896–1897 között a kivitel 50 millió levával csökkent. Ebből a gabona 387 ezer tonna, ami 47 millió leva veszteséget jelentett. (Látható, hogy a hiány ellenére sem nőtt a gabonaár lényegesen, 120 leva/tonna körül állt meg). Ezáltal a kereskedelmi mérleg igen deficitessé vált, hiszen a behozatal még nőtt is 7,5 millió levával (ebből 5 millió leva értékű textil, 0,7 millió leva értékű fém és 1,7 millió leva értékű gép mutatja a bolgár ipar fő szükségleteit).⁸⁶ 1900-ra az export összesen 54 millió levával csökkent, az

81 Izlozsenie za szasztjojanieto na Ruszenszkija okrug prez 1896–1897.

82 Topalov 1963: 50.

83 A bivaly 1897-ben 98 levát ért, 1899-ben 80 levát. A ló ára az 1896-os 127 leváról esett 1900-ra 91 levára. Az áresés itt volt a legjelentősebb, hiszen a lovat fuvarozásra és nem szántásra használták szemben a tehénnel, ökörrrel, így ettől váltak meg a leghamarabb.

84 Godisni raporti za zemedelcseszkite nadziratelni za 1897 godina.

85 Topalov 1963: 55.

86 Topalov 1963: 57.

import 30 millióval, azaz a mérleg csak úgy maradhatott pozitív,⁸⁷ ha leállt az iparosodáshoz szükséges gépek és alapanyagok behozatala. A forgalomcsökkenés miatt a vasút kilométerenkénti bevétele már 1897-ben 8300-ról 6800 levára esett (–20%), s mivel ekkora haszon nem volt a fuvarozáson, ez már a dolgozók bérét is érintette. A tengeri árufuvarozás volumene összesen 400 ezer tonnával csökkent két év alatt, 1899–1900 között.⁸⁸ Ez a folyamat visszahatott a helyi fuvarosokra is, hiszen ha nem volt mit és hova szállítani, fölöslegessé váltak a lovak.

Mivel a kereskedelmi mérleg 1897–1899 között 37 millió levás hiányt mutatott, amely pénzre a bolgár gazdaságnak égetően szüksége volt hivatalnokai⁸⁹ és tartozásai kifizetése érdekében, ezért a nemzeti bank ezt az aranytartálékából fedezte. Ráadásul az esedékessé vált hiteltartozások kiegyenlítése miatt, újabb felvehető kölcsönök hiányában az aranytartálék teljesen elfogyott, így a levának immár csak ezüstoffedezete volt, ami gyengítette árfolyamát. Így viszont a lakossági megtakarítások és eladások után befolyt összeg is kevesebbet ért (igaz, a kiadások A rossz termés miatt a mezőgazdasági bérek is leestek: az 1896-os 1,7 levás napi bér 1900-ban már csak 1,45 leva volt, ráadásul az ázsio elmozdulása⁹⁰ miatt ez is inflálódott, tehát az értékcsökkenés meghaladta a 15%-ot.⁹¹ Így összességében a megélhetés is drágult 1896-hoz képest.⁹² A gabona ára például a tonnánkénti 108-ról 163 levára ugrott 1894–1899 között (a globális trendeknek megfelelően),⁹³ ami ugyan a parasztságra kedvező volt, de a termésmennyiség csökkenését az ár növekedése éppen csak ellensúlyozta, tehát nem jutottak többletjövedelemhez.⁹⁴ Az ipari munkások és a tőkések számára viszont ez valóságos csapás volt, hiszen nőttek a megélhetési költségek.

A válság tehát egyaránt jelentkezett az árak, a bérek, a kereskedelmi forgalom és részlegesen az ipari termelés esésében. Végso soron a bolgár költségvetés 1896–1901 között 60 millió leva hiányt halmozott fel, miközben 1901-ben éppen lejárt egy régebbi hitel, és a bolgár állam konkurenciát jelentő vasúttervei miatt senki sem volt hajlandó nyugaton finanszírozni a bolgár államadósságot. Az állam a fizetéseképtelenség szélére került. Ezen az 1902-es 52 milliós költségvetési többlet segített csak – ez viszont már a 80 millió levás hitelnek volt köszönhető, melyet csak egy oroszbarát külpolitikai fordulat révén sikerült megszerezni.⁹⁵ A kölcsön azonban külpolitikai

87 Míg 1896-ban a bolgár állam 32 millió leva aktívumot mutatott kereskedelmében, egy évre rá ez 26 milliós passzívumba fordult át. Topalov 1963: 58.

88 Topalov 1963: 58–60.

89 Hiszen ők materiális termelést nem folytattak, bevételeik legfeljebb az illetékekből származott.

90 A papír és az aranyleva (és ezüstleva) árfolyamkülönbségéről van szó. Erről és az adózásról jó leírást ad Mitelmann 1916: 85–88.

91 A válság más szférákra is kihatott. Az ipari munkások bérei is jobban csökkentek: a ruszei nyomdában 25%-kal, Karaivanov szevlievói cipőüzeméből 25 embert el kellett bocsátani a 40-ből.

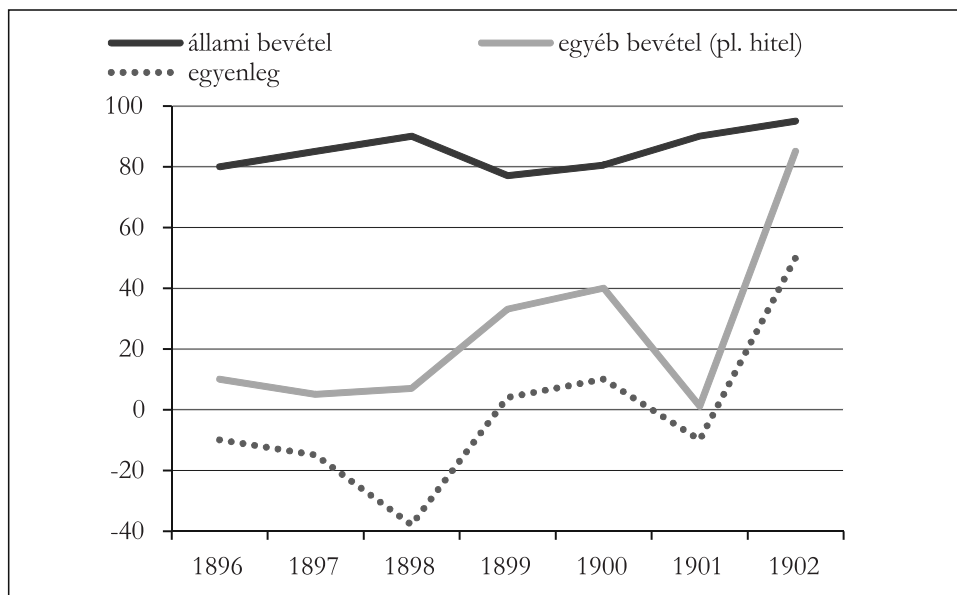
92 Topalov 1963: 67–68.

93 Popov 1963: 163.

94 Hasonló problémákkal küszködtek a kisbirtokosok Franciaországban 1816-ban.

95 Topalov 1963: 62.

7. ábra. A bolgár költségvetés alakulása 1896–1902 között (millió levában)

Forrás: Topalov 1963

kiszolgáltatottságot, egyoldalú függést eredményezett, amelyet csak újabb nagyhatalmi szereplő bevonásával lehetett enyhíteni, akit viszont érdekeltté tenni csak a nemzeti vagyón elidegenítésével vagy újabb hitelfelvétellel lehetett. A 7. ábrán is látható, hogy ettől kezdve a bolgár állam költségvetésének egyenlegét egyre inkább a hitelek határozták meg, s ez 1945-ig az egyik legfontosabb költségvetési probléma is maradt. A válság vége felé a kormányzat elhatározta, hogy a tizedet ezentúl terményben szedi, ami tömegmegmozdulásokat eredményezett, például a durankulaki lázadást, amely száz ember életébe került.

A lassú krízis: a demográfiai nyomás

Miközben Görögországban az 1897-es év egy vesztes háborút, majd egy államcsődöt (nemzetközi pénzügyi felügyelettel) eredményezett más lefolyást adva a válságnak (a háború a megoldatlan belső problémák externalizálásának is tekinthető), Szerbiában 1897-re a művelt területek dinamikus növekedése ellenére sem nőtt az átlagos birtoknagyság. Míg a nagybirtokokkal és 1 hektáros paraszti törpebirtokokkal egyaránt jellemezhető, túlnépesedett és társadalmi feszültségektől terhes Görögország számára (a függetlenség itt is tönkretette az ipart, kereskedelmet és ráadásul még adósságcspadába is kergette az országot) a kivándorlás jelentett megoldást (és tökebevételt a külföldön dolgozók visszaküldött keresetéből), Szerbiában ez ellenkező előjellel játszó-

dott le: több százezer ortodox menekült zniából és Koszovóból. Az adóterhek a szerb fejedelemségben nemcsak kisebbek voltak, de minden betelepülő 3 hektár földet és néhány év adómentességet kapott (erre azért volt szükség, mert a két szerb felkelés idején százezres nagyságrendű volt az áldozatok száma, az ország kiürült, ami lehetővé tette az állattartás dominanciáját, de rosszul hatott az állami bevételekre, itt ugyanis nem földadót, tizedet, hanem dót szedtek). Ráadásul létezett az okučje intézménye, azaz nagyjából 2000 négyzetméter és a gazda háza, valamint igavonó állatai nem voltak elkobozhatók, sem jelzáloggal terhelhetők, tehát forgalomképtelennek bizonyultak a magángazdaság számára (Magyarországon a reformkori törekvések fő célja éppen a föld szabad forgalmát gátló aviticitas eltörlése volt). Ebből következően Szerbiában nemcsak a földbirtok koncentrációjára vagy modernizációjára nem nyílt lehetőség – a parasztnak gyakorlatilag nem volt más vagyona, mint az 5000 frank értékű 5 hektárja –, de hitel hiányában virágzott az uzsora is, ami a parasztság eladósodását és földvesztését implikálta: noha az okučje értelmében a birtok csak az állami adótartozás esetén volt elkobozható, a gyakorlatban ez mégsem így volt. A paraszti gazdaságok instabil helyzetére jellemző, hogy 1880 után az okučje már az állami adótartozás következményeitől is védelmet nyújtott, de ez sem oldotta meg a 60 év alatt 0,5 milliósról közel 3 milliósra növekvő ország gondjait. Görögország mellett eleve Szerbia rendelkezett a legkevesebb művelt és művelhető területtel. Az 1897-es összeírásra gyakorlatilag minden potenciális termőföldet művelésbe vontak (ez 2 millió hektár erdő kiirtását jelentette ni területhasználati konfliktust okozva tönkretette a makkoltató sertéstartást.⁹⁶ Jellemző, hogy a szerb paraszt a korábbi téli, illetve export sertéstápnak használt kukoricát fogyasztotta, a búzát exportálta⁹⁷ (a magyar malmok az állami szubvenció miatt átvették, de a századforduló után ez is megváltozott). A szerb gabonaexport (a húsexport ellehetetlenülése után) „éhségexportként” értékelhető,⁹⁸ hiszen a húsarak nőttek 1880–1910 között, míg a gabona piaci ára 1895-ig csökkent z egy főre jutó termelés a fontosabb gabonafajták övényekből az 1893–1900 és 1910–1913 közötti periódust leszámítva alig haladta meg a 300 kg-ot.¹⁰⁰ A gazdák eszközállománya sem segített a helyzetből kilábalni: a gazdaságok harmada ekével, a gazdálkodók 18%-a saját házzal sem rendelkezett,

96 1869-ben a 37 milliós exportból még 22 millió állati eredetű termék volt. A sertésexport értéke az 1860-as évekbeli 17 millió frankról évi 12 millióra esett 1879–1880-ra, majd 8,3 millió dinárra (frankra) 1896–1900-ig. Az egy főre jutó sertésexport értéke is 12 dinárról 3,3 dinárra esett 1871–1900 között. Még az állatállomány egy főre eső értéke is 65-ről 15 frankra esett 1860–1900 között, az összérték pedig az 1860-as 69 millió dinárról 38 millióra (1900) csökkent. (Palairé adatai alapján).

97 Sundhaussen 1989: 394. A búza 25%-a került exportra (az exportból való részesedése az 1885-ös 8%-ról 30% fölé nőtt), míg a sertéseknek csupán 16%-a (25%-ról csökkent le, az állati eredetű termékek exportja 25%-ra esett az 50% feletti értékből az árak trendjével ellentétesen). Stoyanovich 1919: 44–46.

98 Calic 1994: 76.

99 A hús ára 1880-hoz képest megduplázódott 1900-ra, a gabonaár csak 30%-kal emelkedett 1910-ig. Sundhaussen 1989: 234–235, 265 és Calic 1994: 132.

100 Sundhaussen 1989: 203 adataiból számítva.

30% este nem tudott fényt gyűjtani.¹⁰¹ A 300 ezer gazdálkodó kétharmada rendelkezett csak saját igaerővel, egyharmadának szekere sem volt. A szerb gazdaságok egyharmada gyakorlatilag az önfenntartáshoz sem termelt eleget. Ez adótartozáshoz, a terményhitelek terjedéséhez és a kamatlábak emelkedéséhez vezetett. Karić szerint 1887-ben már 6500 eladósodott birtokot koboztak el. Sundhaussen 1900-ból 10 ezer kényszerárverésről tudósít. Mindeközben – minden egybehangzó statisztika és feldolgozás megerősíti – Szerbiában csökkent az egy főre jutó agrárkiértéke (kb. 180 frankról 150 frank alá).

4. táblázat. A szerb mezőgazdaság fejlődése

Periódus	Népesség-növekedés	Művelt terület-növekedése	Fajlagos változás
1834–1847	24%	36%	+10%-os birtoknövekedés
1840–1860	21%	6% +20% szarvasmarha	–20% fejenkénti gabonafogyasztás, kísérlet az állattenyésztésből való megélhetésre
1867–1889	40%	40% –10% szarvasmarha –25% sertés	gazdaságonkénti gabonaexport-jövedelem 2×, hektáronkénti gabonajövedelem 2× hektáronkénti export és termelés stagnál, megélhetési árszínvonal emelkedik gabonaegységek csökkennek
1889–1893	7%	80% –30% sertés	gazdaságonkénti gabonaexport-jövedelem 4×, hektáronkénti gabonajövedelem 2× gazdaságok mérete +50%, az extenzív szántóföldi művelés időleges sikere
1893–1905	20%	0%	hektáronkénti termés +10%, a szántóföldi művelés extenzivizálásának kudarca
1860–1911	180%	Mezőgazdasági jövedelem: +80% Fejenkénti mezőgazdasági jövedelem: –30% Gazdaságonkénti reáljövedelem: –20% Hektáronkénti reáljövedelem: –60% Mezőgazdasági terület: +400% Gazdaságok száma: +90% Népesség: +150%	

Noha a rurális lakosság fele több helyütt már januártól kénytelen volt élelmet vásárolni¹⁰² (1907-ben Szerbiában az egy főre eső húsfogyasztás 25 kg volt, Németországban 51 kg;¹⁰³ Užice környékén a paraszti falvakban az állati fehérje részesedése az energiabevitelből 0,5–20% között ingadozott),¹⁰⁴ s több százezren vándoroltak ipari idénymunkásként, klasszikus értelemben vett hirtelen sokk nem alakult ki. Szerbia egyrészt az állami földek szétosztásával reagált a problémára már a századforduló előtt, másrészt externalizálta problémáit (a parasztság relatíve sok szabadideje miatt fogékony volt a politizálásra).

101 Avramović 1928: 17 és Avramović 1921: 243.

102 Avramović 1921: 241–250 és 245.

103 Palairt 1983: 173.

104 Mičić 1925; Calic 1994: 78 és Abel 1980.

Ennek sikere azonban vitatható: a túlnépesedés előrehaladottsága miatt (5. táblázat) a születő Jugoszláviában az 5 hektáros átlagbirtok kialakítására már a földek teljes újraosztása esetén sem volt lehetőség (még az újonnan szerzett területek nagybirtokainak felosztásával sem), a világháború utáni földreformok¹⁰⁵ csupán tovább odázták a válságot.¹⁰⁶ Az expanzió és az extenzív gazdálkodás (4. táblázat) nem hozott megoldást, az adott technológiai színvonalon a struktúra fenntarthatatlanná vált. A bolgár és szerb gazdaság vagy a termelés szerkezetének megváltoztatásával (ipari növények, zöldség, tagosítás), vagy annak intenzifikációjával (technológiai fejlesztés, műtrágya), vagy a munkaerő-fölösleg ipari átrétegződésének elősegítésével oldhatta csak meg a problémát.

5. táblázat. Területegységre jutó mezőgazdasági népesség változása a Balkánon (1921–1941)

Ország	100 ha-ra jutó mezőgazdasági népesség, főre lebontva		
	1921	1931	1938
Jugoszlávia (77)	136	140	141
Bulgária (73)	109	116	107
Románia (72)	107	94	101

F. Tomasevich 1955: 317. Zárójelben az agráriumban foglalkoztatottak aránya %-ban a keresőkből. A érték 80 fő, e felett túlnépesedett a terület

Az árak és bérek szerepe a társadalmi elégedetlenség alakulásában

Hogy a gabonaárának változása – összevetve a megélhetési költségek alakulásával – a nemzetközi diplomáciai helyzet feszültségei mellett az állam stabilitása szempontjából kulcsfontosságú, arra az Oszmán Birodalom sorsa is jó példát szolgáltat. Findley szerint a hivatalnokrétegek fizetése és a birodalomban végbemenő földcsuszamlásszerű változások (1876–1878, 1908) között szoros korreláció mérhető, az egy főre eső fizetés trendjének alakulása pedig ökölszabaddal követhető a gabonaárak változásával – s az azt determináló tényezőkkel –, s így lehetőség nyílik a társadalmi feszültség mérésére, amelynek levezetésében a hivatalnokréteg kulcsszerepet kapott 1908-ban. A 366 hivatalnok fizetése alapján készült statisztika szerint a hivatalnokok fele 1878–1908 között kevesebbet keresett a hivatalnokok körében mért átlagnál, ami jól mutatja a szélsőséget a hierarchia különböző szintjein.¹⁰⁷ A medián és az átlag csak 1905 után közelített egymáshoz. Az Isztambuli Kereskedelmi Kamara 950

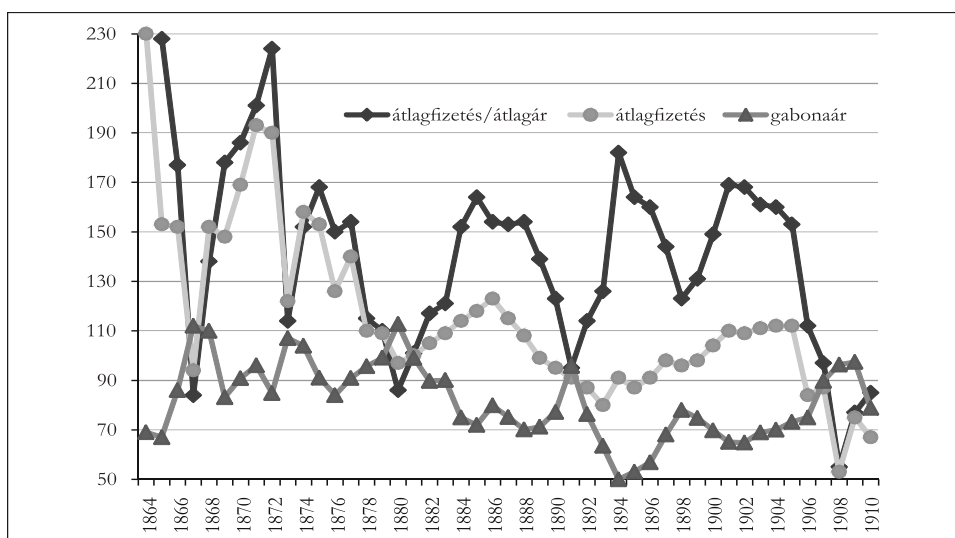
¹⁰⁵ A vesztes Bulgáriában Sztambolijfszki egyszerűen nem tudott már mit szétoztani.

¹⁰⁶ Ha az 1897-es szerbiai birtokviszonyokat összevetjük az 1931-es Jugoszlávia viszonyaival, akkor kimondható: a jugoszláv állam birtokszerkezete a regionális helyzet javulása – pl. Bosznia – ellenére nem volt modernebb, jobb, mint a 19. századi szerb államé.

¹⁰⁷ Findley 1986 és Findley 1989.

kurusra (200 frank) tette a megélhetés költségeit egy középosztálybeli család(fő)¹⁰⁸ számára: egy átlagos minisztériumi hivatalnok bruttó fizetése $\frac{2}{3}$ -át családja létfenntartására költötte.¹⁰⁹

8. ábra. A gabona egységárának, az átlagfizetésnek és a kettő arányának ingadozása 1864–1911 között az Oszmán Birodalomban (1881=100%)

Forrás: Findley 1986 adatai alapján saját számítás

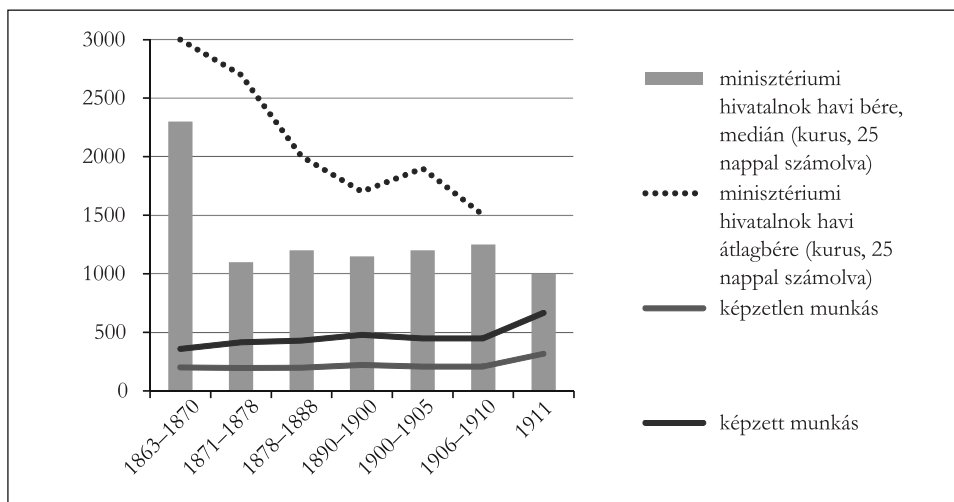
A krími háború és a krétai válság, majd az 1870-es évek anatóliai éhínsége, párosulva a hitelválsággal, amely az elmaradottabb országokat jobban érintette, 1866–1880 között magasabb gabonaárakat eredményezett. Mindez a hivatalnokok megélhetését nehezítette, mert eközben fizetésük nagy ingadozásokkal bár, de csökkent (8. ábra).¹¹⁰ A világpiaci kereskedelmi bővülés hatására 1880–1890 között viszont már a gabonaárak is zuhantak, ami a zömmel mezőgazdaságból élő anatóliai parasztok számára csapás volt, nem úgy, mint a városi fogyasztók számára, akik nominálbér-növekedést könyvelhettek el e periódusban.

108 Értelmszerűen egy ember ebből jól megélt, de egy egykeresős, négy-öt fős család alig.

109 Más becslések szerint ahhoz, hogy egy 35 éves, családos férfi megéljen Isztambulban és családját a kívánt színvonalon eltartsa, havi 1500 kurusra (1500 g ezüst, 300 frank) volt szükség, amit a minisztériumi átlagfizetések éppen elérték, de a tisztviselők közel fele nem keresett ennyit. Findley 1986: 86–88.

110 Az eredeti, 1860-as átlaghoz képest (9. ábra) a csökkenés jelentősnek mondható, de a bürokratikus elit még így is 3–4-szeresét kereste egy munkás átlagbérének 1910-ben, mely 1872 táján 250 kurusra volt tehető, s 1911-re is csak 350-re nőtt (kb. 70 frank). Ez ugyanakkor azt is jelentette, hogy a különbség jelentősen csökkent, hiszen a minisztériumi alkalmazottak 1870-ben még a 12-szeresét keresték egy munkás havi átlagbérének. 1860-hoz képest a külügyminisztérium bürokratainak átlagfizetése 1910-re a negyedére esett (az 1880-as év nominálbéreivel számolva), közelítve a balkáni országokban tapasztalt értékekhez.

9. ábra. A hivatalnokrétegek fizetésének változása a munkáosztályhoz képest (béroló 1860–1910 között)

Forrás: Özmutur–Pamuk 2002 és Findley 1986 adatainak kombinációjából számítva. Ötfős család esetén az egy főre jutó érték öttel osztandó

1892–1906 között a gabona ára nem volt magasabb, mint a kiindulási bázis-évben – az 1897-es maximumot az anatóliai rossz termés és a görög–török háború együttesen eredményezte –, a liszt ára pedig az 1868-as 2,1 kurus/okához¹¹¹ képest 25–50%-ot esett e periódusban (1–1,5 kurus/oka), igaz, a fizetések is csökkentek 1886-hoz képest. 1897 után megugrott a gabonaár. A fizetések alakulása ezt követően 1905-ig lépést tartott a gabonaárak emelkedésével. 1905 után azonban a gabonaár további növekedése (ezt a bolgár exportőrök ki is használták, hogy az 1897–1900-as válságból kilábaljanak) a fizetések nominálértékének csökkenésével járt együtt.

Az imént kifejtettek alapján a fizetések relatív nagysága és a gabonaárak hányadosa is sajátos hullámozást mutatott a vizsgált időszakban, mely a periodizáció alapja lehet (8. ábra), s ez a diagram alkalmas a hivatalnokréteg életminőségének, elégedettségérzetének, ezzel összefüggésben az államberendezkedés stabilitásának mérésére. Az első periódust 1864–1873 között a hányados drasztikus zuhanása és kiszámíthatatlan ingadozás jellemezte. Ez az államhatalom eszmélése, a külföldi fenyegetettség (orosz–török háború) és a pénzügyek nagyhatalmi felügyelet alá helyezése (Dette Publique) miatt egyelőre nem vezetett általános társadalmi forrada-

¹¹¹ 1 oka = 1,25 kg.

lomhoz,¹¹² hanem az 1876–1878-es reformokat eredményezte.¹¹³ 1894–1900 között hasonló mélypont jelentkezett, mint amilyen az 1873–1878-as volt. Míg 1864-ben a fizetés és a gabonaár 1880-hoz viszonyított értékének (1880=100) hányadosa 3,4 volt, 1873 után ez 2 alá zuhant, 1907 után (egy újabb európai és oszmán hitelválság eredményeként) pedig 1 alá, azaz egységnyi fizetésért egyre kevesebb gabonát lehetett venni.

Findley szerint ez elegendő volt ahhoz, hogy társadalmi problémákat okozzon a nem termelő rétegeknél.¹¹⁴ Mivel az államhatalmat szolgáló bürokrataréteg is megszenvetde a változásokat, s a fizetés és gabonaár aránya még az 1878-as mélypontot is alulmúlta, az 1908-as év már az ifjútörök mozgalom tetőzésében, Abdulhamid hatalmának megdöntésében öltött testet. Ráadásul ez utóbbi esetben három év alatt (1906–1908) harmadára esett a jövedelem reálértéke, míg 1873–1876-ban három év alatt 50%-os volt a csökkenés. Az 1873-as válság idején ugyan egy év alatt csökkent 2,24-ről 1,14%-ra a jövedelem/gabonaár arányát mintegy felére a jövedelem/gabonaár arány, de ekkor a belső társadalmi elégedetlenséget az államhatalom a nagyhatalmi konszolidáció segítségével még le tudta vezetni. Ekkor ugyan meg tudták akadályozni az államcsődöt is, 1908-ban azonban a forradalom után nem került sor nagyhatalmi konszolidációra, sőt éppen a nagyhatalmi összefogás, a műrzsstegegyezmény kudarc miatt kerültek elő alternatív megoldási módok a kisállamok és a török ellenzék részéről, és a hatalmi reakció (Bosznia annexiója) sem a válság politikai oldalának enyhítését célozta.

Mivel a munkásság helyzete viszont 1900 után javult (9. ábra),¹¹⁵ ez a csoport értelemszerűen nem vitt döntő szerepet az ifjútörökök vezérelte mozgolódásban. *Az ifjútörök forradalom tehát nem az alsó osztályok forradalma, nem a „tömegek lázadása” volt, hanem inkább a régióké, egy népcsoporté és a középosztályé.* A vásárlóerő romlása esetén természetesen a klasszikus tömegmozgalmak sem maradtak el – 1876-ban is egy ilyen hatására változott meg az államszervezet (noha a tömegek célja nem erre irányult). De a gabonaár esése és a vásárlóerő javulása idején is találkozhattunk tömegmozgalmakkal – hiszen az előbbi a parasztságot súlyosan érintette –, ilyen volt az 1894-es örmények elleni fellépés (noha az összefüggés nem egyértelmű ez esetben, mivel nem minden örmény volt „uzsorás”, s a városi muszlimok – akik életminősége javult – ugyanúgy részt vettek az atrocitásokban).

112 Mahmúd Nedim pasa takarékosági okok miatt lecsökkentette a hivatalnokok fizetését és az oktatási költségeket (ennek oka a lunáris kiadási és szoláris bevételi évek közötti különbség volt, mely szintén hozzájárult a költségvetési problémákhoz), elburjánzott a korrupció, és immár a rendszer támasza, a hivatali elit is Abdulaziz ellen fordult. Balanyi 1920: 70.

113 Módszertanilag helyes az árak 1880-as bázisához való viszonyítása, hiszen összevethetővé teszi a hullámokat nemcsak hosszuk, de amplitúdójuk alapján is.

114 Findley 1986: 98–104.

115 Lásd: Demeter 2016: II. 54. és II. 70–71. ábra. Oszmán Birodalom (Rumélia, Anatólia, Közel-Kelet), és Özmucur–Pamuk 2002: 301.

Összefoglalás

Az itt elmondottakat táblázatban is összesítve, a 19. századi válságok sajátosságait összevetve (6–7. táblázat) kiviláglik a krízisek sokfélesége, mind területi kiterjedésüket, mind hosszukat, mind kiindulási okaikat, mind szektorális továbbgyűrűzésüket, vagy hatásaikat és megoldási kísérleteiket tekintve. Noha a hatásmechanizmus sokszor hasonló az adott gazdasági-társadalmi rendszerben, a kiindulási feltételek mégis eltérnek, amit egy modellezésnél célszerű figyelembe venni. Miként azt is, hogy a preindusztriális társadalmakban lejátszódó krízisek aligha szolgálhatnak sok hasznosítható tapasztalattal a jelenlegi válságok kezeléséhez.¹¹⁶ Olybá tűnik, külső hatással szinte minden válság esetében számolnunk kell a 19. században (ez lehetett klimatikus vagy gazdasági), mono- és multikauzális válságok egyaránt lejátszódtak, miként epizodikusak és hosszú távúak is. Kérdéses, hogy az epizodikus krízisekre tekinthetünk-e valódi válságként (hiszen hatásuk lehetett súlyos) – különösen a táblázatba összevetés céljából bekerült, itt nem elemzett 1857-es és 1866-os gabona- és gyapotáresés kérdéses, mert bár globális hatásúak voltak, s a termelők számára jelentős bevételkiesést okoztak, nem indítottak új trendeket.¹¹⁷ A válságok közül csak kevés befolyásolta a ciklusok menetét, s egyedül az 1847-es volt tisztán monokauzális és tisztán klimatikus.

6. táblázat. Az Atlantikumot és a Kelet-Mediterráneumot ért gazdasági krízisek összehasonlítása

	Gazdasági válság	Kiindulási ágazat, A	Kiindulási ágazat, M	Klimatikus	Multikauzális	Monokauzális	Válság jellege
1810 előtt	M		agrárrium		M		P
1816	A	agrárrium		A		A	K
1830-as évek közepe	A	agrárrium		A		A	K
1847	A	agrárrium		A		A	K
1870-es évek	AM	pénzügyi szféra	agrárrium, pénzügyi szféra	M	AM		PP, K
1897	M		agrárrium	M	M		PP, K, D
1907	M		agrárrium		M		PP, K
1929	AM	agrárrium, ipar	agrárrium			AM	P, PP, D

M – Kelet-Mediterráneum, A – Atlantikum, P – piaci (kereslet-kínálat), PP – pénzpiaci, K – klimatikus, D – demográfiai okok¹¹⁸

¹¹⁶ Ilyen szempontból Kindleberger buborékmodellje, Minsky teóriája és a jelenlegi válságok 1929-cel való párhuzamba állítása inkább releváns.

¹¹⁷ Ezzel szemben az 1847-es válság mélyreható változásokat eredményezett, noha az éhínség epizodikus volt, a nyugati gabonaárak a szabadkereskedelem (1846 utáni) elterjedését követően trendjelleggel estek.

¹¹⁸ Ezen azt értjük, ha a népesség élelmiszerigényének hazai terményekből való zökkenőmentes kielégítése „normális évek” esetén sem biztosított.

7. táblázat. A Kelet-Mediterráneumot ért krízisek jellege, következményei és megoldása

Év	Másodlagosan negatívan érintett ágazat	Válság jellege	Válság oka	Behatás jellege	Politikai kő- vetkezmény	Hosszú hatású	Megoldás, következmény
1810 körül		infláció, hiánygazdálko- dás, háborús konjunktúra	összeomló államháztartás, gazdasági kon- cepcióváltás: inflációs politi- ka, blokádnak	P	x	x 1810– 1840 között stagnálás	mezőgazdasági export
1847*				K		1840– 1873 „ciklus- sindító” fellendü- lés	szabadkereske- delem, világi integráció, de- indusztrializáció
1857		keresletcsök- kenés	Krím, háborús konjunktúra vége	P, K			nincs beavatkozás
1866		részleges: kíná- latnövekedés	USA, háborús konjunktúra vége	P			nincs beavatkozás
1870- es évek	ipar, kereske- delem (piacvesz- tés)	agrár- és hitel- válság, politikai krízis (Tör.)	klímaingado- zás, hitelválság, összeomló államháztartás	PP, K	x „ciklus- integráció”	x kb. 1873– 1890, „ciklus- sindító” krízis	reindusztriali- záció elmarad, autarkia, piaci szegmentáció, nemzetközi felügyelet
1897	ipar, kereske- delem	agrár- és hitel- válság (Bul.); államcsőd, politikai válság (Gör.)	klímaingado- zás, hitelválság, összeomló államháztartás	P, K, D	x Gör. puccs		hitelfelvétel (Bul.) nagyhatalmi pénzügyi felügye- let (Gör.)
1907		agrár- és állam- háztartási insta- bilitás (Tör.)	klíma hatása az állami bevéte- lekre	PP	x Tör. forrada- lom		politikai rendszerátalakítás, hitelfelvétel
1929	ipar, kereske- delem		túlkínálat, magas árak	P, PP, D		x	deflációs poli- tika (Bul., Jug.), inflációs politika (Gör.), fegy- verkezés, állami megrendelések

* A Mediterráneumban nem válság, de korszakhatár.

FORRÁSOK

Briffa, Keith klímaterképei: https://crudata.uea.ac.uk/cru/people/briffa/temmaps/century_18.htm

Bulgarie et Roumelie. Annales du commerce extérieur. Paris, 1850, 9–10.

Godisni raporti za zemedelcseszkite nadzirateli za 1897 godina. Szofija, 1899

Izlozsenie za szasztójanieto na Ruszenszkija okrug prez 1896–1897. Rusze, 1897, 34.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Abel, Wilhelm 1980: *Agricultural Fluctuations in Europe: from the Thirteenth to the Twentieth Centuries.* London–Methuen

Appleby, Andrew B. 1980: The Last Great Subsistence Crisis in the Western World by John D. Post. Review. *The Journal of Modern History* (52.) 1. 116–118.

Avramović, Mihajlo 1928: *Naše seljačko gazdinstvo.* Beograd

Avramović, Mihajlo 1921: Selo u Srbiji pre rata. *Društveni život* (2.) 241–250.

Balanyi György 1920: *A Balkán probléma fejlődése a Párisi kongresszustól a világháború kitöréséig (1856–1914).* Budapest

Berov, Ljuben 1981: Änderungen der Preisbedingungen in Handel Österreichs mit den Balkanländern im 15–18 Jahrhundert. In: Mutaftchieva, Vera P. (Hrsg.): *Österreichs Handel mit Südosteuropa und die wirtschaftliche Bedeutung der bulgarischen Länder bis zum Ende des 18. Jahrhunderts. Mitteilungen des Bulgarischen Forschungsinstitutes in Österreich.* IV/B/II. Wien, 13–35.

Born, Karl Erik 1988: *Internationale Schuldenkrisen des 19. Jahrhunderts.* Mainz–Stuttgart

Briffa, Keith R. – Jones, P. D. 1992: The Climate of Europe During the 1810s with Special Reference to 1816. In: Harington, C.R. (ed.): *The Year Without a Summer? World Climate in 1816.* Ottawa, 372–391.

Calic, Marie-Janine 1994: *Sozialgeschichte Serbiens 1815–1941. Der aufhaltsame Fortschritt während der Industrialisierung.* München–Oldenbourg

Cao, Shuji – Li, Yushang – Yang, Bin 2012: Mt. Tambora, Climatic Changes, and China's Decline in the Nineteenth Century. *Journal of World History* (23.) 3. 587–607.

Capie, F. – Wood, Geoffrey 1997: „Great Depression of 1873–1896”. In: Glasner, David – Cooley, Thomas F.: *Business Cycles and Depressions: an Encyclopedia.* New York – London

Davis, Mike 2001: *Late Victorian Holocaust: El Niño Famines and the Making of the Third World.* London

Demeter, Gábor 2010: The Early Effects of the Industrial Revolution on the Balkan Peninsula and the Economic Crisis in 1846–1847. Based on the Commercial Registers of Salonica. *Bulgarian Historical Review* (38.) 1–2. 151–171.

Demeter Gábor 2014: *A Balkán és az Oszmán Birodalom. I. Társadalmi és gazdasági átalakulások a 18. század végétől a 20. század közepéig.* Budapest

Demeter Gábor 2016: *A Balkán és az Oszmán Birodalom. II. Társadalmi és gazdasági átalakulások a 18. század végétől a 20. század közepéig.* Budapest

Dimitrov, Sztrasimir 1974: *Isztorijata na edin ajanin. Szbornik v cseszt na akad. Dimitar Koszev.* Szofija, 65–78.

Draganova, Slavka 1988: Documents of the 1840's on the Economic Position of the Villages in Central North Bulgaria. *Bulgarian Historical Review* (16.) 2. 87–100.

- Draganova, Slavka 1991: Les Dépenses du vilayet de Janina et du Danube pour L'Année Budgetaire 1870–1871. In: *Relations et influences réciproques entre Grecs et Bulgares XVIIIe–XXe siècle*. Thessaloniki, 151–163.
- Egoroff, Pavel 1936: Die Arbeit in der Landwirtschaft. In: Molloff, Janaki (Hrsg.): *Die sozialökonomische Struktur der bulgarischen Wirtschaft*. Berlin, 131–159.
- Fairlie, Susan 1965: The Nineteenth-Century Corn Law Reconsidered. *The Economic History Review*. New Series (18.) 3. 562–575.
- Fairlie, Susan 1969: The Corn Laws and British Wheat Production, 1829–76. *The Economic History Review*. New Series (22.) 1. 88–116.
- Faragó Tamás 1988: Katasztrófa és társadalom. Az 1838. évi árvíz történetének vázlata. In: Faragó Tamás (szerk.): *Pest-budai árvíz, 1838*. Budapest, 7–82.
- Faragó Tamás 2005: Humanitárius katasztrófák Máramaros vármegyében a középkortól az első világháborúig. *Történeti Demográfiai Évkönyv*. Budapest, 19–79.
- Faragó Tamás: *Bevezetés a történeti demográfiába*. http://www.tankonyvtar.hu/en/tartalom/tamop425/0010_2A_09_Farago_Tamas_Bevezetes_a_torteneti_demografiaba/cho6.html (letöltés: 2016. március 3.)
- Findley, Carter Vaughn 1986: Economic Bases of Revolution and Repression in the Late Ottoman Empire. *Comparative Studies in Society and History* (28.) 1. 81–106.
- Findley, Carter Vaughn 1989: *Ottoman Civil Officialdom. A Social History*. Princeton, N. J.
- Girard, P. S. 1822: *Memoire sur l'agriculture, l'industrie et le commerce de l'Égypte. Description de l'Égypte, état moderne*. I. Paris. <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k621> (letöltés: 2016. február 1.)
- Goy, Joseph – LeRoy Ladurie, Emmanuel 1972: *Les Fluctuations du produit de la dime*. Paris
- Gran, Peter 1987: Late-Eighteenth – Early Nineteenth Century Egypt: Merchant Capitalism or Modern Capitalism. In: Islamoğlu-Inan, H. (ed.): *The Ottoman Empire and the World Economy*. Cambridge, 27–42.
- Grove, Richard H. 2007: The Great El Niño of 1789–1793 and its Global Consequences: Reconstructing an Extreme Climate Event in World Environmental History. *Medieval History Journal* (10.) 1–2. 75–98.
- Gunst Péter 1984: Az aszályok és a magyar állam (XVIII. század – 1945). *Agrártörténeti Szemle* (26.) 3–4. 438–457.
- Harangi Szabolcs 2010: Történelemformáló nagy vulkánkitörések. *História* (32.) 4. 10–20.
- Harangi Szabolcs 2015: Egy vulkán, amely megrengette a világot. 200 éve tört ki a Tambora. *Magyar Tudomány*. 7. <http://www.matud.iif.hu/2015/07/18.htm> (letöltés: 2016. március 3.)
- Kindleberger, Charles, P. – Aliber, Robert, Z. 2005: *Manias, Panics, and Crashes. A History of Financial Crises*. Hoboken, New Jersey
- Koszev, Dimitar 1948: Polozsenieto na balgarszkija narod predi aprilszkoto vasztanie. *Isztori-cseszki Pregled* (2.) 145–154.
- Labrousse, C. E. 1949: *La mouvement ouvrier et les idées sociales en France de 1815 à la fin du XIXe siècle*. Paris
- Lamb, Harold H. 1970: Volcanic Dust in the Atmosphere: with a Chronology and an Assessment of its Meteorological Significance. *Philosophical Transactions of the Royal Society A: Mathematical, Physical and Engineering Sciences* (266.) 1178. 425–533.
- Luckman, Brian H. 2010: Tree Rings as Temperature Proxies. *Geoscience of Climate and Energy* 6. *Geoscience Canada* (37.) 1. 38–42.
- Maister, Hrvoj 1938: The Employment of Peasant Population. In: Maister, Hrvoj – Uratnik, Filip (eds.): *Socialni problemi slovenske vasi*. Ljubljana, 91–116.

- Metz, Rainer 2011: Do Kondratieff Waves Exist? How Time Series Techniques Can Help to Solve the Problem. *Cliometrica, Journal of Historical Economics and Econometric History* (5.) 3. 205–238.
- Michoff, Nicola 1941: *Contribution à l'histoire du commerce bulgare I. Rapports consulaires belges*. Szofija
- Michoff, Nicola 1953: *Beiträge zur Handelsgeschichte Bulgariens*. II. 1–2. Szofija
- Mičić, Ljubomir 1925: Zlatibor. In: *Srpski etnografski zbornik* 34. Beograd
- Mittelmann Nándor 1916: Bulgária valutaviszonyai és bankjai. In: *Bulgária és Törökország gazdasági és jogi viszonyai*. Budapest, 81–93.
- Newhall, Christopher G. – Self, Stephen 1982: The Volcanic Explosivity Index (VEI): An Estimate of Explosive Magnitude for Historical Volcanism. *Journal of Geophysical Research* (87.) 1231–1238.
- Oppenheimer, Clive 2003: Climatic, Environmental and Human Consequences of the Largest Known Historic Eruption: Tambora Volcano (Indonesia) 1815. *Progress in Physical Geography* (27.) 2. 230–259.
- Ozekicioglu, Seda – Ozekicioglu, Halil 2010: First Borrowing Period at Ottoman Empire (1854–1876): Budget Policies and Consequences. *Business and Economic Horizons* (3.) 3. 28–46. http://ageconsearch.umn.edu/bitstream/128673/2/03_V3_BEH_TURKEY_SedaOzekicioglu_HalilOzekicioglu_d_ac.pdf (letöltés: 2016. március 4.)
- Özmucur, Süleyman – Pamuk, Şevket 2002: Real Wages and Standards of Living in the Ottoman Empire, 1489–1914. *The Journal of Economic History* (62.) 2. 293–321.
- Palairet, Michael 1979: Fiscal Pressure and Peasant Impoverishment in Serbia before World War I. *The Journal of Economic History* (39.) 3. 719–740.
- Palairet, Michael 1983: Land, Labour and Industrial Progress in Bulgaria and Serbia before 1914. *Journal of European Economic History* (12.) 1. 163–190.
- Palairet, Michael 1997: *The Balkan Economies, 1800–1914. Evolution without development, 1800–1914*. Cambridge
- Pamuk, Şevket 1987: *The Ottoman Empire and European Capitalism, 1820–1913. Trade, Investment and Production*. Cambridge
- Pamuk, Şevket – Williamson, Jeffrey G. 2009: Ottoman De-Industrialisation 1800–1913: Assessing the Shock, its Impact and the Response. *NBER publications* 43. <http://www.nber.org/papers/w14763> (letöltés: 2016. február 8.)
- Popov, Kiril 1963: *Sztopanszka Balgarija*. 8. Szofija
- Post, John D. 1974: A Study in Meteorological and Trade Cycle History: The Economic Crisis Following the Napoleonic Wars. *The Journal of Economic History* (34.) 2. 315–349.
- Post, John D. 1977: *The Last Great Subsistence Crisis in the Western World*. Baltimore MD.
- Réfi Attila – Szilágyi Zsolt 2004: Az 1812-es hadjárat és a korán jött tél. *KÚT* (3.) 1. 38–62.
- Richards, A. E. 1987: Primitive Accumulation in Egypt, 1798–1882. In: Islamoğlu-Inan, H. (ed.): *The Ottoman Empire and the World Economy*. Cambridge, 203–247.
- Soós István 2010: „Nyár nélküli esztendő” 1816-ban. *História* (32.) 4. 24–27.
- Sterionov, Sterian 1999: *Juzsnoto csernomorie prez vazrazsdaneto*. Szofija
- Stommel, Henry – Stommel, Elisabeth 1979: The Year without a Summer. *Scientific American* (240.) 176–186.
- Stothers, Richard 1984: The Great Tambora Eruption in 1815 and its Aftermath. *Science* (224.) 1191–1198.
- Stoyanovich, Kosta 1919: *The Economic Problems of Serbia*. Paris
- Sundhaussen, Holm 1989: *Historische Statistik Serbiens, 1834–1914*. München

- Szilágyi Zsolt 2004: Felelőtlen Napóleon? – avagy az 1812-es tél. In: Bárh M. János (szerk.): *Adsumus II. Tanulmányok a IV. Eötvös Konferencia anyagából*. Budapest, 43–50.
- Tomasevich, Jozo 1955: *Peasants, Politics, and Economic Change in Yugoslavia*. London
- Tonev, Vladimir 1995: *Balgarszkoto csernomorie prez vazrazsdaneto*. Szofija
- Topalov, Panajot 1945: Borba na Balgarszkija narod za demokratsno usztroitelstvo i nezavisimoszt na Balgarija (1878–1894). *Isztoriceszki Pregled* (2.) 4–5. 435–481.
- Topalov, Vladislav 1963: Sztopanszka kriza v Balgarija prez 1897–1900 g. *Izvesztija na Insztituta za Isztorija* (12.) 47–74.
- Vučo, Nikola 1968: *Agrarna kriza u Jugoslaviji 1930–1934*. Beograd
- Zanden, Jan Luiten van 1991: First Green Revolution: The Growth of Production and Productivity in European Agriculture, 1870–1914. *Economic History Review* (44.) 2. 215–239.